

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

**СПІВІСНУВАННЯ ЄВРЕЇВ З ІНШИМИ ЕТНІЧНИМИ ГРУПАМИ
В ГАЛИЦЬКИХ СЕЛАХ НА МЕЖІ ХІХ ТА ХХ СТ.**

Студента ІV курсу

Групи ГІС17/Б

Бедрія Ярослава

Мироновича

Наукова керівниця:

Старша викладачка

Москалець Владислава, PhD

Львів 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ЄВРЕЙСЬКА СПІЛЬНОТА В СЕЛАХ ГАЛИЧИНИ	8
1.1. Особливості регіону.....	8
1.2. Співіснування в цифрах і відсотках.....	15
1.3. Ролі євреїв в селі: не тільки корчмарі та купці.....	20
РОЗДІЛ II. ЖИТТЯ СЕЛА ОЧИМА ЄВРЕЇВ	25
2.1. Персоналії.....	25
2.2. Єдина спільнота.....	29
2.3. Взаємозапозичення культур.....	36
РОЗДІЛ III. ЄВРЕЇ ОЧИМА НЕЄВРЕЇВ	42
3.1. Євреї у суспільній думці.....	42
3.2. Євреї у спогадах.....	46
3.3. Народна релігія та стереотипи.....	51
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	9

ВСТУП

Дана робота є спробою дослідити проблематику та особливості співіснування євреїв з іншими етнічними групами, а саме з поляками та українцями, в селах Галичини на межі XIX-XX ст. За кілька століть співжиття цих етнічних груп відбулася не одна війна, стало немало важливих історичних подій, розв'язався не один конфлікт та уклався не один політичний союз. Усі ці бурхливі зміни впливали на співжиття євреїв з іншими етнічними групами. Очевидно, що мали місце упередження, суперечки чи конфлікти, які базувалися на різниці між євреями та поляками і українцями у віросповіданні чи політичних поглядах. Напруженість стосунків приводила подекуди до погромів та антиєврейських атак. Однак важливу роль у процесі співіснування цих етнічних груп відіграють також і моменти запозичення культур, життя єдиною спільнотою, дружба. Ці аспекти зазвичай ігноруються в наукових працях, вказуючи, що це був радше виняток, а між євреями та іншими етнічними групами залишалася етнічна дистанція.¹ Проте наскільки великою була ця дистанція і чи справді вона була?

Ця робота зосереджена на єврейській спільноті і тому, як її представники описували різні аспекти процесу співіснування. Проте, велика частина роботи присвячена погляду на євреїв зі сторони поляків та українців, що дає змогу поглянути на тему ширше. Вагому частину дослідження також складає розвідка наукової літератури, яка дає змогу контекстуалізувати описані в спогадах аспекти міжетнічних відносин на Галичині.

Актуальність теми: вибір теми впливає у першу чергу з сучасних історіографічних тенденцій. Історія написана у стилі «історія повсякденності», що є однією з найпопулярніших історичних напрямів, як серед істориків світу, так і серед читачів.² В українській історіографії «історій з низу» написано дуже

¹ Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867-1914 рр. Монографія/ - Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. С.179

²Шарп Д. Історія знизу // Нові перспективи історіописання/ Ред. П. Берк. Пер. з англ. Київ: Вид-во Ніка-Центр, 2004. С. 36 - 58.

мало, попри те, що ця історіографічна тенденція шириться серед істориків понад вже понад 35 років.

Наукову новизну у цій роботі становить те, що це є дослідження співіснування євреїв з іншими етнічними групами саме на селі. Є чимало робіт присвячених міжетнічним стосункам, зокрема праця Івана Монолатія «Разом, але майже окремо»³ чи Джон-Пола Химки «Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century»⁴, проте робота Монолатія зосереджується радше на містах, а робота Химки практично не зачіпає елемент співіснування різних етнічних груп. У цьому полягає і складність роботи – через те, що в науковій літературі є мало інформації про галицькі села, то подекуди інформацію доводилося збирати дешицями.

Метою роботи є розширити поширені в історіографії уявлення про співіснування євреїв з іншими етнічними групами в галицьких селах на межі XIX та XX ст.

Завдання:

- Виділити якомога більше аспектів співжиття євреїв з іншими етнічними групами;
- Контекстуалізувати епізоди з єврейських спогадах, де описуються аспекти моменти співіснування;
- Дослідити погляд неєвреїв на життя з євреями в селі;
- Прокоментувати відомі стереотипи та уявлення, які були поширені в ментальності селян;
- Зібрати з наукової літератури, присвяченій міжетнічним стосункам, інформацію, яка стосується саме сіл;
- Спростувати чи підтвердити поширені в історіографії думки, які стосуються співжиття євреїв з іншими етнічними групами;

³ Монолатій І. Разом, але майже окремо...

⁴ Himka J. P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth century / Edmonton – Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta. 1988

Об'єктом дослідження стосунки між євреями та іншими етнічними групами в селах Галичини. **Предметом дослідження** є повсякденні аспекти співжиття євреїв та інших етнічних груп в селах Галичини.

Хронологічні межі охоплюють межу XIX та XX ст.

Географічні межі визначено селами Східної та Західної Галичини під Габсбурзькою монархією.

Із **методів дослідження** джерел було використано історико-критичний, кількісний, якісний, компаративний та компіляційний методи дослідження. Історико-критичний метод використаний для аналізу наукових статей, присвячених досліджуваній темі. Кількісний метод дослідження використовується для того, аби зібрати необхідні кількісні та статистичні данні з джерел та літератури. Якісний метод використовується для пояснення мотивацій, цінностей персонажів спогадів, а також для того, аби дослідити особливості соціальних структур. Компаративний та компіляційні методи використовуються для порівняння інформації з джерел та для того, аби підсилити аргументи для підтвердження висунутих гіпотез.

До головних **джерел** цього дослідження належать спогади євреїв, які народилися в якомусь селі Галичині і провели у там велику частину свого життя. Такими спогадами є видана в 2019 р. в українському перекладі автобіографія **Соми Моргенштерна «В інші часи. Юні літа у Східній Галичині»**.⁵ У цій роботі автор показує різні аспекти співжиття євреїв з іншими етнічними групами і він це робить на прикладі багатьох сіл, адже його сім'я багато подорожувала. Робота **Александра Гранаха «Ось іде людина»**⁶, а саме перша її частина теж містить неоціненний матеріал про дружбу та конфлікти між єврейськими та українськими селянами. Частина спогадів **Жозефа Маргошеса «A World Apart. A Memoir of Jewish Life in Nineteenth Century**

⁵ Моргенштерн С. В інші часи. Юні літа у Східній Галичині; пер. з нім. Петросаняк Г. – Чернівці : Книги – XXI, 2019.

⁶ Гранох А. Ось іде людина: автобіографічний роман / пер. з нім. Петросаняк Г. – Київ : Видавництво Жупанського, 2012

Galicia⁷ (Інший світ: спогади про єврейське життя в Галичині ХІХ ст.) містить багато даних про те, як євреї працювали з християнськими селянами в полі і те, до чого ця співпраця привела. У роботі були використані неєврейські джерела, зокрема частина спогадів **Івана Франка** про його дитинство зі статті «**Мої знайомі жида**»⁸, де він описує інтеракції з сільськими євреями; спогади польської шляхтянки **Яніни Яжимоської** з книги «**Uroź, Dziadzio i wnuki. Opowieść prawdziwa**»⁹ (Уріж, дитинство і внуки. Правда розповідь), де вона розповідає про дружбу з єврейською дівчинкою, а також «**Автобіографія**»¹⁰ священника-юдофоба **Михайла Зубрицького** про духовну діяльність в с. Мшанець, а саме розповіді про те, як він намагався всіляко розірвати стосунки християнських селян з євреями.

Історіографія. Міжетнічні стосунки на Галичині є малодослідженою темою. Більшість малочисельних досліджень зводиться до історій конфліктів та поглядів на «єврейське питання». Історіографію міжетнічних стосунків можна об'єднати у два комплекси – праці істориків та праці культурологів та літературознавців. Історичні роботи в переважній більшості розкривають мотивації конфліктів та проблем у стосунках євреїв з іншими етнічними групами.¹¹ Відомою працею, яка досліджує корені етнічного конфлікту на Галичині є праця **Славоміра Токарського** «**Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914**»¹² (Етнічний конфлікт та економічний розвиток; Євреї в галицькій агрокультури 1868-1914 рр.), де автор доводить що саме економічні причини стали основою конфлікту між етнічними групами. Робота **Ярослава Грицака** «**Пророк у своїй Вітчизні**»¹³ про Івана Франка зачіпає теми міжетнічного інтеракціонізму на Галичині. Особливо

⁷ Margoshes J. A World Apart. A Memoir of Jewish Life in Nineteenth Century Galicia. / transl. from yid. By Margolis R. and Robinson I. – Boston: Academic Studies Press, 2010

⁸ Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – Київ : Наукова думка, 2010 р., т. 54, с. 415 – 426

⁹ Jarzymowska J. Uroź, Dziadzio i wnuki. Opowieść prawdziwa. Przedmową, przypisami i objaśnieniami historycznymi opatrzył Stanisław Mossakowski/ - Warszawa, 2016

¹⁰ Зубрицький М. Автобіографія// Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали у трьох томах. Том 2. – с. 91-93

¹¹ Монолатій І. Разом, але майже окремо... С.69

¹² Tokarski S. Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914 / – Warszawa: TRIO, 2003.

¹³ Грицак. Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886)/ - Київ: Критика, 2006

важливим є розділ «Франко та його євреї», де автор приділяє цілий підрозділ єврейському питанню в Австрійській імперії. У 2016 р. на кафедрі історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка **Марія Вовчко** захистила дисертацію на ступінь кандидата історичних наук. Тема роботи: «**Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX – початку XX ст.**».¹⁴ У цій роботі авторка простежує процес перебирання звичок та культурних традицій євреями у наслідок співжиття євреїв з українцями та поляками. Монографія **Івана Монолатія** «**Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на Західноукраїнських землях у 1867-1914 рр.**»¹⁵, яка вже була згадана вище є комплексним дослідженням аспектам інтеракціонізму етнічних спільнот на території Галичини, яка виходить за рамки трикутника «євреї-поляки-українці», а також зачіпає інтеракціонізм зі спільнотою греків, ромів, вірмен, німців та ін.

Структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури. У першому розділі розглянуті особливості досліджуваного регіону, історичні події, які впливали на співжиття євреїв з іншими етнічними групами, також розглядаються статистичні данні, які стосуються демографії та інших аспектів життя села, а також розвіюється міф про те, що євреї були шинкарями та лихварями. У другому розділі розглянуто джерела єврейського походження, досліджено біографії авторів, а також показані аспекти співжиття євреїв з іншими етнічними групами про які ці автори писали. У третьому розділі досліджується погляд неєвреїв на це співіснування в селі, розглянуто суспільну думку про євреїв, як вона поширювалася серед селян, проаналізовано неєврейські спогади про співіснування з євреями, а також досліджено та пояснено певні аспекти народної віри та уявлень селян про євреїв.

¹⁴ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX-початку XX ст. [Дис.кандт.іст.наук] - Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка. 2016

¹⁵ Монолатій І. Разом, але майже окремо...

РОЗДІЛ І. ЄВРЕЙСЬКА СПІЛЬНОТА В СЕЛАХ ГАЛИЧИНИ

1.1 Особливості регіону

Територія Галичини протягом кількох століть була простором стику дихотомії «свій-чужий» на усіх рівнях. З входженням до Габсбурзької імперії, цей регіон стає найвідсталішою частиною цієї держави. Відсталість регіону відображається навіть в структурі населення Галичини: безземельні й часто неграмотні селяни, як польської, так і української етнічної приналежності; такі ж бідні іудеї-торговці, німецькомовні державники та нечисельні етнічні спільноти, по-типу, вірмен, які в пошуку кращої долі, знайшли притулок на Галичині. Корені цієї етнічної строкатості сягають ще середніх віків, а саме часу політичних та добровільних міграцій. Немало дослідників Галичини звертають увагу на цей регіон як пограниччя чи місце стику культур та релігій.¹⁶

Починаючи з X ст. і протягом цілого наступного тисячоліття різні етнорелігійні групи заселяли Галичину – русини, поляки, роми, вірмени, євреї. Для останніх, землі Речі Посполитої і зокрема Галичини стали місцем, де не було обмежень та утисків, які вони зазнавали у Західній Європі. Через цю поліетнічність, Галичина стала місцем з високим рівнем толерантності, де собі місце знаходив будь-який народ. Євреї активно мігрували з європейських країн та оселялися у містах й переважно заробляли собі на хліб торгівлею. У часи Польсько-Литовської доби, вони ставали посередниками між польською шляхтою та українським селянством у системі феодальної економіки – вони збирали податки, торгували, орендували землі.¹⁷

Торгівля і оренда земель йшли нероздільно. Польські магнати, які хотіли біля своїх поселень зробити цілі містечка, повинні були виклопотати у короля привілей, згідно якому вони могли проводити щорічні контракти та ярмарки, а також виробляти і продавати алкогольні напої. Цей привілей юридично закріпив за власником землі монополію на торгівлю та винокурство в регіоні. Також

¹⁶ Грицак. Я. Пророк у своїй Вітчизні... с.28-38

¹⁷ Моноталій І. Разом, але майже окремо... с. 110-112

подібні привілеї створювали сприятливу ситуацію для євреїв, які селилися по маєтностях землевласників. За право жити на певній території – вони повинні були розвивати торгівлю і продавати алкогольні напої. Така модель діяльності забезпечила євреям добробут, а також зробила євреїв успішною інвестицією для магнатів. Про євреїв висловлювалися так: *«євреї – чужинці у цій державі і вони обслуговують грошові інтереси поляків»*.¹⁸

Польські магнати, які здали землі в оренду євреям, були позбавлені великої частини обов'язків, які стояли перед ними, як землевласниками – євреї продавали виготовлені на їхній землі продукції, перевозили її та й зрештою просто доглядали за орендованою землею. Права, які мали магнати, «орендувалися» євреями разом з землею. Таким чином євреї отримували право на «пропінації», себто виготовлення алкоголю чи право володіти і користуватися, скажімо, млином чи лісопилкою, якщо такі були на орендованій землі. При виборі орендаря, магнати керувалися можливостями орендаря оплачувати оренду та його управлінськими навичками. Через те, що часто обирали євреїв, то слово «żyd» (єврей) стало синонімом слову «arendasz» (орендар) стали синонімами. Якщо орендар справно платив оренду плату і виконував обговорені в контракті умови, то він мав право по закінченню контракту, укласти його знову. Для єврея, такий контракт був шансом стати багатим, а також отримати владу над жителями орендованої землі. Таким чином, оренда землі, окрім фінансових бонусів, давали високий соціальний статус.¹⁹

Через 8 років після приєднання Галичини до Габсбурзької монархії померла імператриця Марія-Терезія (1717-1780). До влади прийшов її син – імператор Йосиф II (1741-1790), який продовжував політику «просвіченого абсолютизму». Він вірив у зв'язок між просвіченістю населення та добробутом

¹⁸ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота добра єврейського містечка / пер.з.англ.Стріха Я., мапи Вортмана М. – Київ: Критика, 2019. – с.15-16

¹⁹ Rosman M. Żydzi pańscy: stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitek XVIII wieku / przekład : Wojciech Tyszka . - Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2005. S. 140-170

держави і тому одним з пріоритетом його політики стала інтеграція відсталого єврейського населення до соціального та економічного життя імперії. Ця інтеграція мала на меті цивілізувати єврейську спільноту – найвідсталішу етнорелігійну громаду Галичини. Ці реформи також мали на меті залучити єврейське населення до землеробства та інших сфер виробництва з метою збільшення прибутків та покращення економіки. Однією з ідей реформ було зробити з єврейських орендаторів та посередників між шляхтою і селянством стан фермерів, а також, щоб євреї почали освоювати ремесла. Проте, євреї та польські магнати всіляко намагалися зберегти старий порядок речей, який був їм вигідний.²⁰

При владі Франца-Йосифа I (1830-1916) євреї були зрівняні в політичних правах з іншими етнічними групами. У грудні 1867 р. цар Франц-Йосиф підписав нову конституцію, яка урівнювала всіх жителів імперії в правах і для євреїв вона стала офіційною постановою емансипації їхньої спільноти. Ця конституція зрівнювала в правах усіх жителів імперії, незалежно від їхньої віри. Євреї отримали право купляти землю, ходити в навчальні заклади, лікарні, суди на тих самих правах, що й християни.²¹ Без найменшого сумніву, це створило більше умов для перетинання усіх етнічних спільнот і відкривало нові аспекти співжиття цих спільнот.

У зв'язку з модернізаційними процесами ХІХ ст. і переходом від феодальної економіки до ринкової, бідна сільська шляхта ставала ще біднішою і була змушена ділити свої великі землеволодіння та продавати їх. Часто, шляхтичі землями навіть і не користувалися – землі просто простоювалися та не приносили грошей. На це також вплинуло те, що дрібна та бідна шляхта почала перебиратися в місто, адже робота навіть в цехах чи заводах була набагато вигіднішою та прибутковою, ніж професія хлібороба. Євреї, які працювали в містах і відклали достатньо грошей, стали викупляти цю землю.

²⁰ Israel B. *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*/ transl.fr.heb. by Naor C. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005 – p. 73-74

²¹ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини... с.46-47

Виходить досить кумедна ситуація – українська шляхта намагається втекти зі села в місто, а євреї, навпаки, не масово, проте перебираються в села. Таким чином все більше євреїв ставали повноцінними землевласниками, а не просто орендарями.²²

Різниця між містом і селом дивувала євреїв, яким вдалося побачити ці два світи. Це яскраво видно у спогадах Жозефа Маргошеса, який переїхав зі Львова у Згурськ, після одруження на доньці великого єврейського землевласника, Мордека Давида Штігліца. Коментуючи свій переїзд Маргошес казав, що йому відкрився абсолютно новий і незвіданий світ, відмінний від того, що він бачив у Львові.²³

Євреї ніколи не були зосереджені в одній сфері, як до прикладу, християнські селяни, які були зосереджені в сільському господарстві. Їхній рід занять змінювався і адаптувався до потреб часу, проте більшість євреїв все-одно були залучені до торгівлі. Коли в 1848 р. відбулося звільнення селян – євреї втратили свій статус посередника між містом та селом. Тоді євреї почали шукати долі в інших професіях, які були затребувані. До прикладу, багатші євреї ставали успішними в банківській справі, нафтовій промисловості та управлінні великими землеволодіннями. З 1867 р. починається збільшення кількості євреїв-власників земель. Це пов'язано з імперським указом, який надавав право євреям придбати маєток, але таке право мали лише ті, хто закінчив молодші класи, школи фахові чи має звання офіцера.²⁴ Проте пік активності випав на період другої половини 1870-х, в період економічної кризи. Ця криза була спричинено падінням віденської фондової біржі 9 травня 1873 р., що привело до обвалу великої кількості банківських установ. Цю подію нарікають «чорною

²² Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини./ Записки товариства імені Шевченка : вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу. - Львів : Накладом Т-ва імені Шевченка.Т. 4 , 1894. С.106-113

²³ Margoshes J. A World Apart... p. 64

²⁴ Lewicki W. Nasze, czy obce żywioly? : studjum społeczne/ - Lwów: Gazeta Narodowa. Drukiem Pillera i Spółki, 1889. s. 4-7

п'ятницею» і її наслідки сильно повпливали на матеріальне становище дрібної шляхти Галичини.²⁵

Зміни відбувалися дуже різко і це надихнуло польського політика Вітольда Левіцького написати роботу, в якій містяться цінні кількісні данні: кількість володінь в повітах, скільки з них належать євреям, скільки належать церкві, розміри цих володінь і т.п. Хоч цифри, які подає Левіцький не є до кінця точними і автор на цьому не один раз наголошував, все ж вони показували зміну в суспільстві Галичини, яка його турбувала. Він хотів показати обезземелення селян, унаслідок того, що євреї почали скупляти землю, тому його цифри можуть бути навіть не настільки неточними, як перебільшеними. За період між 1861 та 1889 у жодному регіоні Галичини не відбувся регрес у кількості володінь, які належали євреям. Різке збільшення кількості володінь євреїв в Галичині (у 1861 р. було 38 євреїв-землевласників і вони володіли 49 ділянками, а вже в 1889р. було 305 євреїв, яким належало 513 землеволодінь.)²⁶ змусило задуматися Левицького чи ця земля ще є «нашою» чи вона тепер чужа? Це питання відобразилося і в назві книги: «Nasze, czy obce żywioły?» (Наші чи чужі елементи).

Ці зміни в економічному становищі єврейської спільноти також змінило ставлення інших етнічних груп до них. Якщо раніше конфлікт між спільнотами був переважно на релігійно-конфесійному ґрунті, то під кінець XIX ст. він отримує також і соціоекономічні підстави. Українці вважали євреїв причиною усіх своїх бід, а спосіб яким вони отримали численні земельні володіння був нечесним.²⁷

На зв'язок між відсталістю Галичини, економічним становищем українських чи польських селян та євреїв та етнічним конфліктом звертає увагу польський дослідник Славомір Токарський. Токарський вважає, що політичні

²⁵ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини... с.58-62

²⁶ Lewicki W. Nasze, czy obce żywioły? : studjum społeczne/ - Lwów: Gazeta Narodowa. Drukiem Pillera i Spółki, 1889. С. 24

²⁷ Israel B. The Jews of Eastern Europe... p. 2-17

причини не були головною причиною міжетнічних конфліктів. У своїй праці «Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914» він звертає увагу на те, що саме в селі найбільше відчувався конфлікт на ґрунті соціоекономічних причин. Більше того, Токарський висуває теорію, що ймовірно саме в селах цей конфлікт і виник, адже саме в селах відбувалося набагато більше різного роду контактів між євреями та етнічними групами, що й створювало можливості для конфліктів.²⁸

У доповнення до соціоекономічних та релігійно-конфесійних підстав конфлікту з'являється ще одна підстава – політична. З політичною реформою 1860-х усі три народи були втягнуті в політику. Збільшення зацікавленості усіх етнічних груп населення до політичного життя Галичини впливало на загальних конфлікт. Євреї до другої половини ХІХ ст. були в неофіційному єврейсько-польському союзі, який був вигідний єврейській стороні, в зв'язку з особливостями виборчої системи в Речі Посполитій. До того ж, завжди краще вступати в союз з сильною стороною (польська шляхта), а не зі слабкою (українські селяни). Під кінець ХІХ ст. поширюється антисемітизм. Хоч і село набагато менше цікавилось політикою, ніж місто, проте антисемітичні настрої з'являються і в селах.²⁹

Під кінець ХІХ ст. єврейське населення було зажаті між українським та польським національними рухами. Інакшість євреїв почала ототожнюватися в очах політичних партій та католицьких священників, як небезпека, а вони ці ідеї поширювали селян. Атаки на євреїв в кінці 1890х на західній Галичині є результатом цього політичного зіткнення. Більшість населення, яке брало участь у цих погромах не розуміло до кінця політичну вмотивованість цих атак. Їхні мотиви радше полягали у страху, що євреї можуть зробити щось погане, до прикладу напасти на християнських священників. До того ж, поширювалася

²⁸ Tokarski S. Ethnic Conflict and Economic Development...p.9-12

²⁹ Химка Дж.–П. Сторони трикутника: відносини між поляками, українцями та євреями на Галичині під владою Австро–Угорщини / Джон-Пол Химка // Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи. Вибрані статті / за ред. Ентоні Полоньські. – Київ: Дух і Літера, 2011. – С. 177-185

місінформація, що папа Римський та імперський уряд дозволив чинити злочини проти євреїв, але це дозвіл буде тривати лише кілька днів. Проте, як правило євреїв не вбивали, а просто били, грабували і принижували. Люди, які брали участь у погромах, мали різні мотивації – провчити євреїв за те, що вони не працюють так, як християнські селяни, хтось хотів помститися якомусь конкретному євреєві. Цікаво, що після погромів – люди продовжували ходити в єврейські таверни, пивниці та магазини.³⁰

Два найбільших та найважливіших погроми відбулися на паску 1897 р. – в с. Ходорові, та в червні того самого року в с. Східниця, що розташовані в Східній Галичині. Більшість людей, які вчинювали ці погроми були молоді поляки. Подальші погроми в кінці 1890-х в Східній Галичині були дуже схожі до тих, що відбулися в Східниці та Ходорові. До прикладу, анти-єврейське повстання в містечку Величка, кілька кілометрів від Кракова та в – тут безземельні селяни не могли знайти роботу і заробити гроші на те, щоб себе прогодувати. Погроми в селах та маленьких містах відрізняли від погромів у містах більших, до прикладу в Перемишлі. У Східниці, Ходорові чи в Величці тими, хто чинив погроми та анти-єврейські атаки, були селяни, ті, хто були залучені в сільське господарство, власники магазинчиків, а в містах це переважно були безробітні, які мали у тій чи іншій мірі якісь зв'язки з соціал-демократами. Наслідками цих погромів стали грабежі та масові побиття євреїв. Згідно висновків Даніеля Уновського, то погроми відбувалися у певних регіонах. Анти єврейські погроми відбулися у 69 юрисдикціях і 50 з них відбулися у Західній Галичині.³¹

З вищеподаної інформації, можна робити висновок, що Галичина є особливо цікавим регіоном у контексті дослідження співіснування різних етнічних груп. Через свою різноманітність та полікультурність Галичина стає регіоном, де ці культури стикаються та подекуди зливаються. Євреї займали

³⁰ Unowsky D. The Plunder: The 1898 Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia/ - Stanford : Stanford University Press. 2018, p. 178-180

³¹ Там само, p. 44-72

особливе місце в житті Галичини – вони були такими собі посередниками у стосунках польської шляхти та як українського, так і польського селянства. Через процеси модернізації, перехід від феодальної економіки до ринкової та через особливості поширених професій серед єврейського населення – євреї отримують можливість скуповувати землю, що в очах простого селянства, якому бракувало землі для того, щоб вижити, виглядало як крадіжка. Це й стало однією з причин міжетнічного конфлікту на межі ХІХ та ХХ ст., що є важливим аспектом співжиття євреїв з іншими етнічними групами Галичини.

1.2 Співіснування в цифрах та відсотках

Робити висновки про населення Галичини на основі статистичних даних кінця ХІХ - початку ХХ ст. становить ряд небезпек для історика. Складність становить кілька речей. Перше - це неточність в даних. Друге – сама статистика є складно доступною і історикам доводиться обмежуватися поясненням цих статистик тогочасними науковцями або даними цих самих науковців. Дослідження «єврейського питання» стало дуже популярним наприкінці ХІХ ст. – ці науковці оцінювали населення та прогнозували подальший розвиток подій. Проте, ці прогнози зазвичай інтерпретуються з ідеологічними настроями, які приводять до селективності фактів та підробці цифр. Тим не менш, цифри та статистики є критично необхідними для розуміння масштабів поставлених питань. Саме тому, більшість статей присвячених співжиттю багатьох етнічних груп починаються з статистичних чи демографічних даних. Як багато жило людей на Галичині? Яка частка населення була єврейська, а яка християнська? Чи можуть цифри та статистика допомогти глибше зрозуміти етнічний конфлікт, який спалахнув під кінець ХІХ ст. Відповіді на ці та інші питання необхідні для того, що зрозуміти яким було співіснування євреїв з іншими етнічними групами. На ці питання може допомогти знайти відповідь підрахунки та аналіз статистики.

Частина даних, якими оперують історики, є поділена на Східну та Західну Галичину. Офіційно такий поділ існував між 1849 та 1860 рр. та між

1861 й 1867. Це пов'язано з тим, що Західна Галичина була під юрисдикцією Краківського королівського верховного суду, а східна під юрисдикцією Львівського. Це дає історикам можливість досліджувати не лише Галичину, як єдиний простір, а також робити порівняння і всередині регіону. Такий підхід використовує Славомір Токарський у своєму дослідженні етнічного конфлікту на Галичині.³²

Етноконфесійний склад населення Галичини станом на 1869 рік виглядав, приблизно так: римо-католики – 2 509 015 людей (46,08%), греко-католики – 2 317 884 (42,58%), іудеї – 575 918 (10,57%). У 1900 р. ситуація трішки змінилася. Частка населення римо-католиків зменшилася, але сама кількість населення збільшилася – 3 595 512 (45,79%). Аналогічна ситуація з греко-католиками – 3 105 635 (42,46%). А от єврейське населення збільшилося, як і кількісно так і частково – 811 371 (11,09%). Абсолютна більшість (613 тис.) з цього числа євреїв жило в Східній Галичині. Станом на 1910 р. на Галичині жило 3 731 569 (46,49%) римо-католика та 3 381 105 (42,13%) греко-католика та 871 895 іудеїв (10,86%). У всі перелічені роки частка інших етноконфесій сумарно становила менше 1%.³³

Стабільний приріст єврейського населення почався ще раніше, ніж у 1869 р. На момент приєднання Галичини до Габсбурзької імперії тут було 224 816 євреїв, що становило 9.2% населення. За трохи більше ніж півстоліття населення подвоїлося і станом на 1857 р. тут проживало 448 973 єврея, що становило майже 10% населення. Відбувався стабільний та стрімкий ріст іудейської частки населення, в порівнянні з іншими етнічними групами. Це пояснюється природним приростом, процесами емансипації та нижчим відсотком дитячої смертності. Узагальному, в місті станом на 1880 р. жило лише 17,1% населення Галичини. До 1910 р. частка міського населення піднялася до 19.8%. Відповідно станом на 1880 р. в селах Галичини жило 82.9% населення, а

³² Tokarski S. Ethnic Conflict and Economic Development... p. 33;

³³ Грицак. Я. Пророк у своїй Вітчизні... с.545;

в 1910 – 80,2%.³⁴ Такі самі цифри подає В'ячеслав Будзиновський, посилаючись на данні віденської комісії станом на 1880 р., доповнюючи, що 80% населення, яке жило в селі – це 4 705 400 людей. На початку ХХ ст. відбувається зменшення єврейського населення Галичини. Це пов'язано з масовою еміграцією євреїв у США та інші країни Європи.³⁵

Щодо частки єврейського населення, то варто зазначити, що Галичина – це регіон з найбільшою кількістю єврейського населення в світі, на час ХІХ ст. Станом на 1900 рік 66,2% євреїв усієї Габсбурзької монархії жили в Галичині, а 75% з тих, хто жили на Галичині жили в східній її частині. 70% усіх євреїв Галичини проживали в містах та штетлах станом на 1900 р.³⁶ Оскільки Галичина була одним з найменш урбанізованих регіонів, а це означає те, що 30% євреїв, які залишилися проживали в неймовірно великій кількості сіл. Таким чином, євреї становили меншість в селах, проте єврейська спільнота жила практично в кожному селі та в кожному повіті, де її сусідами були інші етнічні групи.

Станом на 1910 р. частка євреїв, які живуть в селах збільшилася до 36,6%. Цей показник був одним з найбільших у Східній Європі. Проте, лише мала частка займалася сільським господарством – 17%. Проте, навіть 17% - це майже 1/5 євреїв, що є приблизно 137 тис. Досить немала цифра, хоча у порівнянні з часткою українців та поляків і кількістю їхнього населення, 137 тис – це дуже мало. Більшість євреїв жило на межі бідності і ледве змогли покривати витрати на харчування, попри поширені стереотипи, що євреї є багатими.³⁷

Як вже було неодноразово згадано вище – велика частка єврейського населення тримали корчми і таверни. Станом на 1902 р. на Галичині функціонувало 19 148 таверн і пивниць. Близько 17 000 з них були в селах та

³⁴ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичин... – с.37-39

³⁵ Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини... с.106

³⁶ Грицак. Я. Пророк у своїй Вітчизні... с.339-340

³⁷ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини... с.57-58

маленьких містах. Ці таверни були популярним місцем призначення для селян, які подорожували в місто, до прикладу, на ринок. Більшість з них були розсташовані в Східній Галичині.³⁸

Годі говорити про бідність українських селян. На дрібну селянську власність припадало лише 53% загальної площі землі. Землі для українських селян категорично не вистачало для прогодовування. Щонайменше 2.7 млн. людей не мали землі взагалі або мали її недостатньо. Через це з голоду щорічно помирало близько 50 тис. людей. Через брак ресурсів більшість селян жили в жахливих умовах.³⁹

Чимала кількість селян через нестаток грошей брала позики, як правило в євреїв, і через неможливість віддати борг, їхні землі були продані на аукціонах. Починаючи з 1870 р. кількість земель, яких продали на аукціонах починає стрімко зростати, що свідчить про збільшення кількості селян, які не можуть віддати борг. Якщо в 1870 р. кількість земель, виставлених на аукціон становила приблизно 250 земельних ділянок, то станом на 1900р. продавалося вже 3750 ділянок. Тобто, кількість проданих ділянок збільшилася в 15 разів за 30 років.⁴⁰

Варто також зазначити, що брак землі не був єдиною причиною бідності селян. Їхня відсталість у рівні знань сучасних методів обробки землі, брак необхідного інструментаря також повпливало на рівень виробництва, що відповідно вплинуло на рівень прибутків. Цікаво, що найбільше євреї осідали в регіонах, де рівень освіченості та писемності був найменший в регіоні – в Східній Галичині. Найчастіше євреї оселялися в селах, які належали до повітів Сянок, Турки, Коломиї, Стрия, Долини, Надвірна, Лисько, Богородчани та Перемишля. У селах цих регіонів частка неписьменного населення подекуди сягала 96%. Селянам бракувало грошей і вони часто зверталися до євреїв за

³⁸ Unowsky D. The Plunder... p.14

³⁹ Моноталій І. Разом, але майже окремо... – с. 420-421

⁴⁰ Tokarski S. Ethnic Conflict and Economic Development.... – p.94-95

позиками. Пізніше вони не могли віддавати ці борги, що приводило до того, що їхні землі забирали та продавали. Винними у цьому вважали євреїв, які їм ці позики давали.⁴¹

Ще одним аспектом, який впливав на ставлення до євреїв є те, що євреї часто викупляли ці землі на аукціонах. Як результат – збільшилася кількість землевласників, а відповідно й збільшилася кількість євреїв, які мали право голосу в сеймі. Це давало підстави говорити про єврейські впливи в політиці. До прикладу, на Золочівщині в Золочівському, Бродському та Кам'янецькому повіті з 52 власників маєтків – іудейської віри притримувалося 28 людей. У Тернопільському регіоні теж євреїв володіли значними маєтностями – 32 єврея мали приблизно 52 маєтки. Схожа ситуація була на Поділлі та в районі Станіслава – євреї володіли значними маєтками. Хоч і в Східній Галичині було набагато більше євреїв-землевласників, проте і в районі Кракові було 16 євреїв з 303 великих землевласників, які платили понад 100 злотих податку. На Самбірщині 12 євреїв мали у власності 37 маєтків.⁴²

Галичина – це один з найвідсталіших та найбідніших регіонів Габсбурзької монархії. Більша частина Галичини – це села, де живе величезна кількість польських та українських селян та порівняно велика кількість євреїв. Як правило, євреї оселялися в регіонах, де був низький розвиток освіченості та писемності населення. Протягом XIX ст. відбувався стрімкий ріст населення, пов'язаний з демографічною трансформацією та відсутністю воєн. Проте, через це селянам починає бракувати землі і тому більшість населення живе за межею бідності. Бідність змушує селян позичати гроші в євреїв, які становили велику частку кредиторів. Через борги люди втрачали землі, ці землі продавали на аукціонах, а викупляли їх, як правило євреї. Ці соціоекономічні причини могли лягати в основу етнічного конфлікту, який охопив Галичину під кінець XIX ст.

1.3 Ролі євреїв в селі: не тільки корчмарі та купці

⁴¹Tokarski S. Ethnic Conflict and Economic Development.... – p. 196-199

⁴² Lewicki W. Nasze, czy obce żywiły?... s. 27

Одним з відомих стереотипів про євреїв є те, що вони живуть в містах, займаються торгівлею або тримають шинок. Перш-за все, як згадується в попередньому підрозділі, велика кількість євреїв жило в селі, станом на кінець XIX – початок XX ст. По-друге, євреї обіймали чимало інших професій, не обов'язково пов'язаних з підприємництвом. Що це були за професії? Яку вони грали роль в ієрархії стосунків між євреями та іншими етнічними групами?

З прийняттям Конституції 1867 закінчилася епоха економічної системи, в основі якої феодальні відносини. Закінчилися часи, коли шляхта володіла маєтками, євреїв торгували, а польські та українські селяни працювали в полі. Євреї мали вдосталь грошей, аби інвестувати в нерухомість і цим вони активно займалися. Наявність грошей дозволяла також інвестувати в освіту – євреї, переважно міські, але й сільські також, відправляють своїх дітей у міста, в університети, де вони здобували фах, який міг принести їм фінансовий достаток. Молодь найчастіше вчилася на адвокатів, банкірів чи лікарів. Це був також одним зі способів втекти з бідного села в багате місто.⁴³

Навряд-чи комусь спадає на думку асоціація «землероб», коли він чи вона чує словосполучення «єврейська професія». Хоча існували цілі маленькі ферми в селах та навіть великі сільськогосподарські угіддя, де євреї займалися культивуацією різних садівничих культур. До того ж, це були не лише ферми, де вирощували продовольчі товари (до прикладу, овочі, фрукти чи спеції), але й вирощували сировину для потреб індустрій (до прикладу, листя тютюну). У 1826 р. було підраховано, що в Галичині кількість єврейських сімей, які займалися землеробством становило 724, проте в 1840 зменшилося до 440. Існують також поодинокі літературні повідомлення та спогади про орендарів садів та дрібних тваринників. Як правило, землеробство не було головним джерелом доходів, а ставало додатковим заробітком.⁴⁴

⁴³ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини... с.95

⁴⁴ Rolnictwo. Wirtualny Sztetl: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/rolnictwo>

Євреї також були власниками та орендарями немалої кількості різних виробництв. Вітольд Левицький згадує про: винокурні, пивоварні, млини, лісопилки, суконних фабрик, цілих котеджів і зазначає, що це лише мала кількість прикладів того, чим володіли євреї.⁴⁵ Це свідчить про те, що євреї не лише займалися торгівлею, але й також були активно залучені у виробництво. Бували випадки, коли євреї землевласники ставали роботодавцями для неєвреїв. Про це згадує Жозеф Маргошез у своїх спогадах. Він одружився на доньці багатого єврейського землевласника і їм потрібні були люди, щоб ці поля обробляти. Вони забезпечували роботою близько 20 християнських чоловіків та 10 жінок щорічно.⁴⁶

Велика кількість євреїв займалися власним ремеслом. Хоч ця роль євреїв йде поруч з торгівлею, проте варто її виокремити. Ремесла, якими займалися євреї годі й перераховувати. Зазначимо, лише кілька з них, які трапилися у джерелах. До прикладу, батько Александра Гранаха був пекарем і тримав свою пекарню. Сома Моргенштерн пригадує про те, що в них в селі були євреї-кравці та економи. Цікава також є професія шехтера – єврейського м'ясника, який вбивав тварин кошерним способом. Якщо в процесі вбивства тварини ставалася якась похибка (до прикладу, якщо тварину не вбили за один поріз), то потім це м'ясо продавали пізніше «гоям». Також згадується професія коваля. Ці всі професії це лише прикладами того, чим займалися євреї в селі зі спогадів і очевидно, що список ремесел не обмежується ними.⁴⁷

Очевидно, що стереотип про те, що євреї є або купцями, або шинкарями не взявся з повітря. Станом на 1795 рік, 85%, які жили в сільській місцевості в Східній Галичині займалися шинкарством. Як висловився відомий дослідник єврейських студій Йоганан Петровський-Штерн у своїй праці «Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська

⁴⁵ Lewicki W. Nasze, czy obce żywioly? : s.23

⁴⁶ Margoshes J. A World Apart... p. 66-67

⁴⁷ Гранах А. Ось іде людина... с.5-6; Моргенштерн С. В інші часи... – с.69, 83, 114

губернії, 1790-1840)»: «Для класиків слов'янського романтизму (як-от Микола Гоголь, Адам Міцкевич і Тарас Шевченко) єврей був синонімом шинкаря.⁴⁸»

Проте, шинок – це не просто місце, де єврей споював та обманював християнських селян. Оскільки, професія шинкаря приносила не дуже багато грошей (у середньому 2-3 злотих ринських, половина з яких віддавалася за право продавати алкоголь), то це штовхвало корчмарів шукати нові способи заробітку. Часто ці способи були незаконними – лихварство під величезні проценти чи викуп краденого. Шинок також міг бути місцем, де агітували жінок для роботи в борделях чи агітаційним штабом під час виборів.⁴⁹

Євреї становили вагому частку серед місцевого управління. Джон-Пол Химка, проаналізувавши десятки статей в газетах, описує те, що євреїв часто призначали на посади шарварка (відповідального за стан доріг) та форшпана (відповідальний за транспортну інфраструктуру). Раніше євреям обіймати ці посади було заборонено, проте в результаті імперських реформ – євреї отримали право працювати на цих посадах. Про їхню активність у місцевій владі свідчать численні згадки в газетах, де їх критикували за невиконання своїх обов'язків. Євреї зазвичай були більш освіченими, ніж українські селяни, і тому саме когось з єврейської спільноти призначала влада, як місцевих порадників. Проте, також мало місце хабарництво та домовленості з вищими чинами – селяни часто згадували, що в кабінетах та прийомних до євреїв ставилися краще, ніж до селян. Критикували їх не лише за те, що вони проникають у владні структури, але також й за те, що вони впливають на інших політиків.⁵⁰

Щодо іншої популярної серед євреїв професії – лихварства також все не є так однозначно. До лихварів в місті та селі ставилися по різному. До прикладу, в місті клієнтами лихварів ставали урядовці та інтелігенція і ставлення до них

⁴⁸ Петровський-Штерн Й. Штетл... с.124-125

⁴⁹ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини... с.59

⁵⁰ Himka J. P. Ukrainian–Jewish Antagonism in the Galician Countryside During the Late Nineteenth Century / John-Paul Himka // Ukrainian–Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by P. J. Potichnyj and H. Aster. – Edmonton, 1998. – P. 138-141

несуттєво, але було кращим, ніж до лихварів у селі. Других вважали «п'явками» та найбільшим злом і саме сільські лихварі часто були причиною негативного ставлення неєврейського населення до євреїв.⁵¹

Це особливо було відчутно в Східній Галичині, де частка єврейських кредиторів була набагато більша, ніж в Західній. Між 1895 та 1897 частка єврейських кредиторів становила 72,2% в Східній Галичині та 54,5% в Західній. В 1910р. частка становила 51,5% в Західній та 75,8% в Східній. У деяких регіонах ця частка становила 80-90%.⁵²

Досить вагома частка євреїв також була на військовій службі. Хоч, це і не є роль, яку займав єврей в селі, проте євреїв зі села також мобілізували. Також вартує згадати про цю частину єврейської діяльності у контексті співіснування з іншими етнічними групами, адже служба в війську ставала ще одним місцем, де, зазвичай, зливалися усі релігії та культури.

У 1869 р. до армії рекрутували 641 єврея та 19 927 християн. У другій половині XIX подвоїлася кількість війська і також подвоїлася кількість євреїв, які проходили службу. Частка євреїв Галичини, яка проходила службу становила 0,4% від усього єврейського населення. Проте 5,1% від усього єврейського населення були зайняті у військовій та державній службі. Велика частина офіцерів були євреями – в період 1894–1911 рр. євреї-офіцери становили від 6,6% до 8,6% усього офіцерського складу. Також були створені окремі посади польових рабинів. Відомо, що в складі цісарської армії станом на 1914 р. було десять таких рабинів.⁵³

Як бачимо, справді велика частка євреїв займалася стереотипними для них ролями – лихварство та шинкарство. Проте, це не був вичерпний список їхніх ролей в селі – євреї також були й землеробами, ремісниками, власниками різного роду виробництв, державцями, військовими. Навіть цей

⁵¹ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини.. с.59

⁵² Tokarski S. Ethnic Conflict and Economic Development... р. 116

⁵³ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини...– с.68

немаленький список не є вичерпним. І навіть стереотипні професії шинкаря та лихваря не були такими простими, як це здається на перший погляд. Шинкарство та лихварство включало в себе й інші заняття, а не лише «споювання селян» та «грабунок».

РОЗДІЛ II ЖИТТЯ СЕЛА ОЧИМА ЄВРЕЇВ

2.1 Персоналії

Не один відомий єврей та єврейка народилися і провели дитинство в селах Галичини. Деякі з них навіть залишили по собі спадок у вигляді спогадів та автобіографій. У цих творах вони описують часи свого дитинства та юності. Ці спогади є неоціненним історичним джерелом для різного роду досліджень. До прикладу, у своїх працях автори розповідають про те, яким був етнічний склад того чи іншого села; розповідають історії, на основі яких можна зробити спробу відтворення ментальності селян; те, як вони ставилися одне до одного; у що вони вірили; що толерували, а що ні; на основі чого розв'язувалися конфлікти і чи розв'язували вони її взагалі.

Подібні спогади залишили по собі Сома Моргенштерна «В інші часи. Юні літа у Східній Галичині», Александр Гранак «Ось іде людина», Жозеф Маргошес *A World Apart. A Memoir of Jewish Life in Nineteenth Century Galicia* (Інший світ: спогади про єврейське життя в Галичині ХІХ ст.). Ці всі праці об'єднує те, що автори розповідають історію свого дитинства чи юності і левову частку цієї розповіді присвячено селам, в яких вони жили. Очевидно, що українські чи польські селяни займають у цих спогадах не останню роль. На основі відомостей з цих спогадів можна зробити спробу сконструювати те, як виглядало співіснування єврейської спільноти з іншими етнічними групами.

Однак, підходити до цих спогадів необхідно зі скептичністю. Згадані вище автори написали свої спогади десятиліття опісля згаданих подій. Автори можуть перебільшувати, недоговорювати чи просто на просто забувати якісь важливі деталі. Вони також можуть ідеалізувати минуле, все ж таки, ці автори описують своє дитинство, яке, було порівняно з їхньою юністю та подальшим життям, безтурботним. Те, що є небезпека надмірної ідеалізації спогадів, однак не означає, що ними треба нехтувати – навпаки, їх треба досліджувати, проте з більшою прискіпливістю та набагато критичніше.

Одним з описаних збірників спогадів є автобіографія Соми Моргенштерна «В інші часи. Юні літа у Східній Галичині». Сома (Соломон) Моргенштерн (1890-1976) – відомий письменник, журналіст та музичний критик. Під час Другої світової війни йому довелося емігрувати у США, де він і прожив більшу частину життя. Свої твори він писав німецькою мовою. Він народився, навчався і провів своє дитинство й юність на теренах сучасної Тернопільщини. Сім'я, в якій народився Моргенштерн, була частиною спільноти єврей-подолян, які набагато ближче контактували з іншими етносами, ніж інші єврейські спільноти.⁵⁴ Усі ці фактори разом роблять спогади Моргенштерна цінним джерелом про стосунки євреїв з іншими етнічними спільнотами на Тернопільщині. Він народився 3 травня 1890 р. в с. Буданів, біля Тернополя.

⁵⁴ Моргенштерн С. В інші часи... – с.8

На жаль, Сома Моргенштерн і його творчість не є широко відомі в Україні. Книга, написана в оригіналі німецькою мовою, була опублікована посмертно в 1995 р., а перекладена на українську лише у 2019 р. Спогади Моргенштерна мають неабияку культурну та історичну вагу. Над своєю біографією автор працював не один десяток років, але так її і не закінчив. Все ж частина, де він описує своє життя на Галичині видається завершеною. Попри те, що автор написав розділ про своє дитинство у досить зрілому віці, те, наскільки детально та яскраво він описує свої спогади просто вражає. Більшість розділів написана в другій половині 50-х, та 60-х рр. ХХ ст. – більш ніж півстоліття після описаних подій. Авторка українського перекладу, Галина Петросаняк, вважає, що «цінності цій автобіографії додає любов, у яку вона обрамлена, немов у золоту раму».⁵⁵ Це без сумніву додає цінності літературній важливості твору, але також це є попередженням про надмірну романтизацію спогадів автора, що може вплинути на легітимність цих спогадів, як історичного джерела.

Не менш цікавими та не менш важливими спогадами, які описують життя євреїв у галицьких селах на межі ХІХ та ХХ ст. є спогади Александра Гранаха (1890-1945), які він назвав «Ось іде людина». У світі автора знають під іменем, згаданим вище, хоч його іменем від народження є Єсая, а ім'я Александр є псевдонімом. Гранаха асоціюють не так з письменництвом, як з кінематографом чи акторством. Александр Гранах отримав світову славу завдяки ролі радянського емісара Копальського у голлівудському фільмі Ернста Любіча “Ninotchka”, який вийшов у 1939 році.⁵⁶ Дорога до всесвітньої слави не була простою, як це описує Гранах в автобіографії. Гранах народився в с. Вербівці, що на Івано-Франківщині. У своїй сім'ї він був дев'ятою дитиною. Його батько був пекарем і мав свій прилавок, а Александр часто йому допомагав. Згодом, він і сам якийсь час працював пекарем. У 16 років він втік зі Львова, де на той час працював, і подався в Берлін. Там він працював актором.

⁵⁵ Моргенштерн С. В інші часи... с. 8

⁵⁶ Ninotchka [фільм] / реж. Любіч Е. ; Metro-Goldwyn-Mayer. — США., 1939.

Коли почалася Перша світова війна, він був мобілізований на фронт. У 1937 році він був заарештований в Києві за звинувачення в шпигунстві, але згодом, за допомогою Леона Фойхтвангера, був звільнений. Александр Гранах мав дуже цікаве життя, а його спогади про дитинство на Галичині містять чимало цінної для історика інформацію. Вони охоплюють приблизно той самий період, що й Соми Моргенштерна – межа ХІХ та ХХ століття.⁵⁷

Гранах почав писати цю книгу на початку сорокових років, а опублікована вона була вже помертньо в 1945 р. Книга містить важливі для розуміння побуту та життя євреїв на селі данні. До прикладу, кількість єврейських сімей у Вербівцях, чим займалися євреї, які вони мали стосунки з українцями та поляками. Автор детально описує побут та традиції своєї сім'ї. На щастя для істориків Гранах не зупиняється на своєму рідному селі, а описує життя і в інших селах, в яких він працював чи які він проїжджав у своїх мандрах – до прикладу, Сколе чи Чортків. Сім'я Гранаха – це типова сільська єврейська сім'я: релігійна, багатодітна, любляча. Бідна матеріально, але багата духовно. Такі спогади є дуже цінними, адже вони показують життя простих сільських людей, їхні турботи та їхню діяльність. Спогади Александра Гранаха містять величезну кількість корисної інформації по співжиттю євреїв з українцями.

У 1936 році світ побачила робота ще одного галицького єврея – Жозефа Маргошеса (1866-1955). Це були мемуари, які описували молодість автора в Галичині. Хоч автор і народився не в селі, а у Львові, після смерті свого батька він одружився з дочкою багатого єврейського землевласника. Цей землевласник призначив Жозефа керувати сільськими господарствами і тому автор провів чимало часу в селах. Після еміграції в Америку в 1903 році, Маргошес заснував у Нью-Йорку щоденну газету їдишем – «Yiddish daily press». Під час свого життя в Америці, Маргошес працював письменником, журналістом, був одним з засновників американського відділу Дослідницького Інституту Їдишу (YIVO). Він багато написав про єврейський фольклор, історію. Жозеф Маргошес був

⁵⁷ Гранах А. Ось іде людина... с.5-8

великим колекціонером книг і мав приватну бібліотеку з більше ніж 20 000 книг.⁵⁸

Книга Маргошеса є ще одним скарбом для дослідників історії сільських євреїв. Його робота містить важливі відомості про різноманітні аспекти єврейської спільноти Західної Галичини. Тут автор пише і про конфлікти та дружбу з неєврейськими сусідами, про різницю між селами та містами і про традиції та побут. Ця робота є такою собі рефлексією на світ, якого вже не існувало на час написання цієї роботи. Це погляд людини на своє минуле та на минуле своєї рідної землі.⁵⁹

Структура усіх цих книг є дуже схожою – спершу вони описують безтурботне дитинство в селі, яке раптово закінчилося з початком Першої світової війни, а потім продовжують свій життєпис, котре мало стосується теми, яка досліджується в цій роботі. Проте, робота Маргошеса є винятком, адже його життя в селі припало на його молодість. Проте ідеї безтурботності і туги за домом теж простежуються.

Автори, які були згадані вище, та їхні твори є неоціненними джерелами про життя в селах Галичини на зламі XIX та XX ст. Усіх їх об'єднує те, що вони є незвичайно цікавими особами. Їхні життєві шляхи були тернистими, багатостраждальними, але цікавими для майбутніх читачів. Вони прожили не малий кавалок свого життя в селах Галичини і були змушені покинути їх. Цей період зберігся у пам'яті авторів, як щось світле, ностальгічне.

У всіх згаданих вище спогадах та біографіях, описуються контакти з поляками чи українцями, а також відбувається спроба оцінити ці стосунки. Ці твори є як і неоціненними історичними джерелами, так і неймовірним літературним спадком. Вони містять інформацію про те, як жили рідні села авторів. На основі цих спогадів, можна зробити спробу збірного образу того, як співіснували єврейська спільнота з іншими етнічними групами на Галичині.

⁵⁸ Margoshes J. A World Apart.... – p. VII-VII

⁵⁹ Margoshes J. A World Apart.... – p. VIII

Проте, цей образ не буде універсальним для всіх сіл Галичини, а лише допоможе розширити вже усталені уявлення.

2.2 Єдина спільнота

Галичина – це регіон з однією з найбільшою скупченістю єврейського населення у світі. Попри це, відсоток єврейського населення у регіонах Галичини рідко коли перевищував 20%. Загалом, в Австро-Угорщині, євреї становили 7%, у той час, коли поляки становили 28%, а українці усі 60%. Євреї рідко коли були більшістю, особливо в селі. Не зважаючи на це, або завдяки цьому, євреї не жили відокремлено від інших жителів села. Вони активно з ними співжили, вчилися, дружили і поважали один одного.⁶⁰ Очевидно, що не все завжди було мирно і спокійно, але у загальному села, які описують єврейські автори, жили як єдина спільнота. Євреї майже у всіх спогадах були на рівні з іншими етнічними групами.

Очевидно, що неможливо описати загальні відносини між етнічними групами одним шаблоном. У спогадах присутня дружба, неприязнь, нейтральність, толерантність, нетолерантність, ворожість. Якщо існувала різниця між українською та польською чи, до прикладу, румунською культурами, то на фоні різниці єврейської та християнської культур, ці різниці видаються незначними. Ставлення неєвреїв до євреїв можна описувати формулою «свій-чужий». Хоч й існувала така дихотомія, все ж на повсякденному рівні, таке розрізнення проявлялося лише в контексті релігії.⁶¹ Це дуже добре видно зі спогадів про навчання в школі.

Починаючи з 1870-х років частка євреїв у школах почала стрімко йти вгору. У 1875 р. 26% єврейських дітей ходило до школи, а з них лише 23% навчалося у приватних релігійних закладах. Зазвичай, діти йшли у загальну місцеву школу у тому випадку, коли спеціалізованої релігійної школи не було

⁶⁰ Баран І. До проблеми взаємовідносин українців та євреїв у Галичині (1900-1914 рр.)/ Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, серія «Історичні науки» 2019 р. 3 том 30 (69): с.3

⁶¹ Моноталій І. Разом, але майже окремо.... – с. 161-162

поруч. Цікаво, що у державних школах було удвічі більше єврейських дітей жіночої статі, аніж чоловічої. У релігійних школах такої переваги не було.⁶²

Сома Моргенштерн та його сім'я часто переїжджали з одного села в інше. Це пов'язано з професією його батька – він був управителем маєтків і мусив наглядати та керувати різного роду будівництвами, які відбувалися на землеволодіннях магната.⁶³ Його робота полягала у тому, аби адмініструвати ці землі. Професія управителя маєтків передбачала також догляд за стодолами, корчмами, броварнями, дбати про те, щоб будівельникам та працівникам вистачало матеріалів.⁶⁴ Посада, яку обіймав батько Моргенштерна, була звязуючою ланкою між селянством, та населенням землі з її землевласником.

Через переїзди Сома Моргенштерн постійно змінював школу і провчився як в українській, так і в польській школах. Як правило, описуючи ту чи іншу школу, Моргенштерн підкреслює щось нове. Те, що не відбувалося у іншій. До прикладу, автор згадує про суперечки і бійки між сільськими хлопцями у своїй першій школі, де він провчився до того, як захворів на дифтерію. Моргенштерн згадує те, як однієї зими проти усіх єврейських хлопці школи, яких було шість чи сім об'єдналася група селян. Проте, цікавим є не той факт, що євреї об'єдналися проти групи селян інших національностей. Цікавим є те, що це був виняток. Сам автор раніше згадує, що коли виникали подібні суперечки, то хлопці об'єднувалися індивідуально, а не за національностями. Назва села ніде у тексті не згадується. Проте, у примітках з оригінального видання, вказується, що базуючись на багатьох деталях, мова може йти про с. Ладичин.⁶⁵

Гранах у своєму автобіографічному романі особливо наголошує на тому, що попри різницю в звичаях та віросповіданні, люди були подібні між собою. Автор пригадує, що діти без поділу на національність чи релігію дружили, гралися, допомагали один одному та хворіли на однакові хвороби. Однак, батьки щосуботи нагадували євреями, що вони євреї, а християнські батьки

⁶² Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини... с.70-73

⁶³ Моргенштерн С. В інші часи... с. 55-56

⁶⁴ Rosman M. Żydzi pańscy... S. 188

⁶⁵ Моргенштерн С. В інші часи... с. 106-111

нагадували християнським дітям, що вони християни, щонеділі. З цього епізоду напрошується висновок, що в селі, де народився Гранах різниця між євреями та християнами відчувалася лише у релігійному плані. У своїх спогадах він писав, що між поняттями «християнин» та «єврей» були лише холод та ненависть.⁶⁶ Попри це твердження, у спогадах стосунки між представниками цих двох релігій не є холодними чи ненависними. Говорячи про соціальну складову, то село жило, як одна спільнота, без поділу за національним чи релігійним чинником.

Очевидно, діти рідко коли керуються релігійними чи національними критеріями при виборі друзів чи ворогів. Проте, той факт, що батьки авторів спогадів чи батьки дітей з якими дружили герої спогадів, дозволяли подібні групи, може свідчити про те, що не було якоїсь неприязні. Проте, не лише серед дітей проявляється дружба.

Про це нам говорить те, як Гранах згадує про дружбу їхньої сім'ї з християнською сім'єю Федорків. Вони були сусідами сім'ї Гранахів. Батько Александра та старий Юзь Федорків постійно сперечалися. Темою їхніх суперечок часто ставали богословські питання. Вони один одному скаржилися на своїх дітей. Автор вважав їхні стосунки – справжнім приладом дружби. Сім'ї теж дружили між собою. Жінки народжували приблизно у той самий час, тому кожен мав друга-ровесника. Підсумувати стосунки сім'ї Гранаха з сім'єю Федорків можна словами самого автора: *«діти повзали як у своїй хаті, так і в сусідській»*.⁶⁷

Жозеф Маргошес – єдиний автор з поданих вище, який присвятив цілі розділи міжетнічним контактам в селах. Його данні стосуються Західної Галичини, а саме відрізка від Кракова до Жешува, що переносить нас зі Східної Галичини, яку описували Гранах та Морґнештерн. Він описує цей регіон, як рай для євреїв. Християни визнавали «гегемонію» євреїв у цьому регіоні, бо багато євреїв були землевласниками. Проте антиєврейські переслідування були

⁶⁶ Гранах А. Ось іде людина... с.29-30

⁶⁷ Гранах А. Ось іде людина... с.33-35

відсутні у описуваний період. (1880 – 1914 рр.) Він згадує про те, що євреї мали дружні стосунки з християнами і між ними була присутня повага. Їхня дружність проявлялася перед усім у тому, що одні були готові допомагати іншим у скрутних ситуаціях.⁶⁸

Сім'я, частиною якої став Маргошес після одруження, мала величезні земельні ділянки – близько 1000 акрів в Згурську. Для того, щоб їх обробляти, вони наймали сотні євреїв і, як пише автор, непогано їм платили. На поля приїжджали цілими сім'ями і залишалися тут на літо. Зокрема, цими працівниками були не лише селяни-християни, але й євреї – про це свідчить те, що було дві окремі кухні і два різних меню – «кошерне» і «трефне».⁶⁹

Нерідко в спогадах проявляється такий аспект відносин, як взаємоповага. Моргенштерн згадує один з таких моментів, коли він зі своїм батьком поїхав на кілька місяців в інше село, ймовірно с. Старі Петликівці. Він та його батько ходили по справах до дідички, де Моргенштерна здивувала наявність великого саду, павичів та лакея. Дідичка була дуже багатою, вона жила в двоповерховому будинку з великою кількістю кімнат. Попри те, що дідичка була за соціальним статусом вище і Сома Моргенштерн з його батьком були в гостях чи правильніше сказати по справах, дідичка проявляла неабияку ввічливість та повагу. Скоріш за все, батько Моргенштерна не очікував цього, адже попередив свого сина про те, що потрібно нахилити голову і з усім погоджуватися. Під кінець розмови вона навіть подарувала чорнильницю з пером. Попри те, що вона була ввічливою та щедрою, все ж один момент вартує додаткової уваги. Після того, як Сома Моргенштерн назвав своє прізвище, дідичка обурилася і сказала, що він повинен мати польське прізвище, адже він їсть польський хліб. Цей момент показує справжні погляди та думки дідички – відверто польськофільські. Попри свої погляди, вона залишалася ввічливою, що свідчить про повагу до чужої етнічності, попри любов до своєї.⁷⁰ Очевидно, що вона підтримувала політику інтеграції єврейського населення до польського

⁶⁸ Margoshes J. A World Apart... p. 99-101

⁶⁹ Ibid... p. 66-67

⁷⁰ Моргенштерн С. В інші часи... с. 55-63

суспільства і хотіла, аби Моргенштерн став т.зв. «поляком мойсеєвого визнання».

Звісно, цей епізод є неоднозначним та дискусивним. Дідичка, все ж таки, має певний соціальний статус, а батько Моргенштерна займав шановану посаду – він наглядав за будівництвом залізниці. Є ще один, навіть комічний епізод, де батько автора проявляє повагу до іншої релігії.

Коли Сомі Моргенштерну було вісім років, до їхнього села приїхав єпископ. У примітках до оригінального видання, вказується, що це міг бути митрополит Андрей Шептицький. На той час Сома співав у хорі і його хор у підготовці до шанованого гостя тижнями репетирував гімни та пісні. У Соми Моргенштерна був дуже красивий голос і директор хору поставив його у перший ряд, посередині. Перше на що варто звернути увагу, це те, що хор у хорі були діти усіх релігій та національностей, які були присутні в селі. Ще один цікавий момент, батько Соми, який був дуже релігійним, дозволив йому співати церковний гімн перед єпископом. На додаток, він зазначив, що псалом, який він буде співати дуже добре перекладений і його можна співати навіть перед самим Папою Римським.⁷¹

Це нам говорить, що про те, що попри велику релігійність, батько Соми Моргенштерна поважав християнську віру, а також християн. Коли приїхав єпископ, його зустрічало все село, навіть євреї з Торами в руках. Ще один цікавий момент з відвідин єпископа – це подарунки. Сановник з почту Єпископа роздавав усім співакам образки і, звісно, він не обділив Сому Моргенштерна. Але він йому дав образом з Богородицею Дівою. Батько і син були спантеличені, але директор школи побачив це і попросив священника поміняти образок. Священник посміхнувся і забрав образ з Богородицею і дав образок з Мойсеєм та таблицями Завіту. Їхня реакція на цю помилку, теж свідчить про повагу зі сторони християн до євреїв.⁷²

⁷¹ Там само... с. 98-101

⁷² Моргенштерн С. В інші часи... с. 100-101

Попри, на перший погляд, дружні відносини, все ж подекуди траплялися трагічні суперечки на основі релігійного чинника. Жертвою такого конфлікту став брат Гранаха, якого називали Біднятком. Гранах пригадує, як одного недільного дня, священник на проповіді негативно говорив про євреїв. Мовляв, один з єврейських банкірів хотів, аби майно польського пана заарештували. День перед тим цей священник був у гостях в пана на частуванні і пішов звідти з великою кількістю подарунків. На проповіді він нагадував своїм парафіянам, що євреї розіп'яли Ісуса Христа і що вони в п'ятницю ввечері їдять булочки й рибу та запивають це сливовим компотом. Іншими словами – підбурював негативні настрої між християн до євреїв. У той же день відбулася сутичка між братом Гранаха, Біднятком і місцевим хлопцем, сином Федорківих, сусідів Гранаха, якого всі називали Богу-дякувати. Це ім'я також і використовує Гранах протягом усієї книги. Брати Богу-дякувати розізлилися на усіх сільських євреїв через те, що Біднятко побив їхнього брата та, скоріш за все, через проповідь священника, вони зі словами «бачите, як жиди люблять своїх сусідів» почали переслідувати Біднятка. Той, втікаючи від них сховався в колодці і втопився.⁷³

Правильніше буде вважати, що це був нещасний випадок, а не вбивство на основі релігійного чинника. На це є кілька аргументів. Перш за все, батько дітей, які змусили Біднятка втопитися, старший Юзь Федорків, засудив вчинок своїх дітей. Що більше, він ходив, у той день, у гості до Аарона, батька Гранаха на чай і попереджував, щоб діти не провокували себе, адже село підбурене проповіддю священника. По-друге, усе село співчувало втраті сім'ї Гранахів, що вже свідчить про єдність спільноти, а не про ненависть. По-третє, хлопчик, з яким Біднятко бився, був його близьким другом і все село йому співчувало теж. У день похорону він особисто з хлібом сіллю біг на місце похорону свого друга. Провівши там дуже багато часу він замерз і від цього теж помер. На наступний день ховали вже його. Це дуже трагічна сторінка історії села Вербівці, але помилково буде вважати на основі цього випадку, що була якась ненависть до євреїв. Очевидно, що це не єдиний випадок, коли проявлялося негативне

⁷³ Гранах А. Ось іде людина... – с. 39-42

ставлення до євреїв від селян, але це були не системні випадки, а радше винятки. І ці винятки, як правило, були спричинені напливом емоцій.

Подібну думку має Ігор Баран. У своїй статті, присвяченій проблемі взаємовідносин євреїв та українців на Галичині, він зазначає, що були присутні релігійні та соціальні упередження, але їх не можна розглядати поза сторонніми впливами.⁷⁴ Таким впливом, у випадку зі смертю брата Гранаха був місцевий священник.

На основі спогадів про своє дитинство в селах можна зробити висновок, що євреї жили з іншими етнічними та релігійними групами мирно. Це різниця з висновками Івана Монолатія, які він подає у своїй монографії. Він каже, що стосунки обмежувалися лише на адміністративно-фіскальному та торгово-ремісничому рівнях.⁷⁵ Спогади авторів показують, що це не є так і стосунки на цьому не обмежувалися. Часто, між ними була присутня дружба та взаємоповага. Різниця на побутовому рівні відчувалася в переважній більшості лише у практиці віросповідання. Попри це, сказати, що не було взагалі ненависті чи ворожості за релігійним чи національним чинником у селах Галичини на межі XIX та XX ст. буде неправильно. Було кілька випадків, які навіть привели до летальних випадків, але згідно спогадів це були радше поодинокі винятки з правила.

2.3 Взаємозапозичення культур

У містах євреї переважно інтегрувалися до місцевого населення. До прикладу у Львові чи Кракові, євреї приймали польську культуру та ідентифікували себе поляками. Частина з них схилилася до німецької культури і відправляли своїх дітей у німецькі школи. Вони намагалися позбавитися того, що їх зовнішньо відрізняли від поляків чи німців – вони намагалися вдягатися як поляки чи німці, вчили їхні мови, приймали їхні традиції, призвичаювалися

⁷⁴ Баран І. До проблеми взаємовідносин українців та євреїв у Галичині (1900-1914 рр.)/ Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, серія «Історичні науки» 2019 р. 3 том 30 (69): http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/3_2019/3.pdf с.2

⁷⁵ Монолатій І. Разом, але майже окремо... с. 163

до їхніх культур. Таким чином формувався цілий стан «поляків чи німці мойсеєвого визнання» - стан євреїв, які були польськими чи німецькими патріотами.⁷⁶ Цьому також сприяло поширення ідей «Гаскалі», які пропагували те, що євреї мають залишатися правовірними вдома, проте бути «нормальними» на вулицях.⁷⁷ Проте, в селах та маленьких містах, ця інтеграція до польського населення відбувалася не та різко – євреї залишалися при своїх традиційних віруваннях і в селах та містечках відбувався такий собі стик культур.

Через те, що кілька культур жило на одному просторі, відбувався певний взаємний обмін культурними звичками та традиціями. Християни позичали щось до їхнього побуту у євреїв і навпаки. Бували випадки, коли сам процес життя серед іншої культури, змушував творити нові традиції. Серед християн та євреїв з'являлося захоплення від краси чи величності тої чи іншої традиції та заздрість від того, що рідна культура не має такого. Деколи була відразу та нерозуміння до певних звичаїв. Чудові приклади злиття культур, внаслідок співжиття на одному просторі, наводить Сома Моргенштерн.

Його батько мав дворового гою (неєврея) , якого звали Олексою Смоляком. Він мав давати поради батьку Моргенштерна, був сторожем, охоронцем, посильним, кучером та поєднував у собі ще багато інших професій. Цікаво, що посада «дворового гою» - це калька на посаду «дворового єврея». Польські землевласники та управителі мали таких собі порадників-євреїв, які працювали особистими помічниками шляхтича. Моргенштерн пише, що усі, навіть найпобожніші євреї, які мали справи зі сільським господарством позичили у польської шляхти таку посаду і адаптували її. Таким чином єврейські землевласники почали заводити собі «дворових християн», перейнявши звичку в польської шляхти.⁷⁸

У своїх спогадах Сома Моргенштерн часто пригадує розмови зі своїм батьком, котрий був дуже освіченим та шанованим не лише в єврейських колах.

⁷⁶ Israel B. The Jews of Eastern Europe... p.126-128

⁷⁷ Грицак. Я. Пророк у своїй Вітчизні... с.342

⁷⁸ Моргенштерн С. В інші часи. Юні літа у Східній Галичині... с. 27-29

У одній з таких розмов, мова йшла про єврейських асимілянтів, які наслідували греків та інших християн. Якщо вдаватися у деталі, то мова йшла про звичай купатися на шабат усім єврейським чоловікам у селі голими. Це дуже здивувало малого Сому Моргенштерна і він питався для чого це робити. Його батько розповів про те, що заборона купатися в одязі з'явилася у ті часи, коли почали зв'являтися євреї-асимілянти, які наслідували у всьому гоїв. Ці асимілянти соромилися того, що вони були обрізаними і тому прикривалися одягом.⁷⁹ Звісно, ця традиція не виникла у період, який досліджується у цій роботі. Тим не менш, ця традиція є результатом співжиття християн та євреїв і як можна побачити, ця традиція активно практикувалася в селах Галичини на межі ХІХ та ХХ ст. До того ж вона практикувалася дуже широким колом осіб.

Про страхи наслідків співжиття християн і євреїв у селах можна прочитати і в тексті Гранаха. У рідному селі Александра Гранаха, Вербівцях, єврейські діти багато часу проводили за іграми з українськими дітьми. Через це християнські та єврейські батьки боялися, що їхні діти не вникають в основи їхньої віри та не виховуються в умовах необхідної суворості. Батьки боялися, що наслідки співіснування на одному просторі двох релігій, двох культур може негативно впливати на їхніх дітей.⁸⁰ Схожий страх був у сім'ї Моргенштерна, коли той переїжджав у місто, навчатися у польській гімназії.⁸¹ Проте, попри страх батьки не забороняли дітям гратися з іншими дітьми. Що більше, Гранах згадує, як підслухав розмову однієї української жіночки по дорозі до церкви в неділю, яка казала, що Бог подарував сім'ї Гранахів стільки дітей, а вони в нього не вірять. Цей епізод свідчить про те, що була відчутна різниця між двома культурами, особливо в релігійному плані. Проте, попри ці відмінності, батьки обох релігій не забороняли дітям гратися, оскільки не бачили в цьому чогось дуже страшного. Якби вони бачили в цьому якусь серйозну небезпеку чи якби був якийсь відкритий конфлікт, то навряд-чи діти б мали дозвіл батьків на ці

⁷⁹ Там само – с. 94-97

⁸⁰ Гранах А. Ось іде людина... с.6-12

⁸¹ Моргенштерн С. В інші часи. Юні літа у Східній Галичині... с. 213

контакти. Однак, в них був здоровий скепсис, що діти зможуть «понабиратися чогось» від сусідської релігії, внаслідок цих контактів.

Бували випадки того, як християнські селяни знайомили євреїв з їхніми звичаями. Про це розповідає Жозеф Маргошес. Оскільки його тесть володів великими землями і вони наймали багато селян, то у нього було багато контактів з місцевою культурою. Одного разу, коли він прийшов на поле зі своєю дружиною, то підбігла селянка і міцно зв'язала його мотузкою сплетеною з свіжозібраної пшениці. Це був селянський звичай – коли приходять на поле гість, його зв'язують і щоб його звільнити – необхідно дати викуп. Всі з цього дуже посміялися, зокрема теща Маргошеса і його дружина, і як викуп заплатили цілий гульден і пригостили ввечері всіх додатковою порцією якогось алкогольного напою.⁸² Цей спогад показує те, що християни знайомили і залучали євреїв до їхніх традицій.

Подекуди відбувалася інтеграція єврейського населення до австрійської культури на законодавчому рівні. Рідко, коли такі дії закінчувалися успішно. Одна така спроба інтеграції на рівні законів відбулася в Галицькому намісництві. Справа у тому, що згідно приписів Талмуду, тіло небіщика необхідно закопувати в землю лише обернувши тканиною, без труни. Австрійські чиновники вважали це грубим порушенням гігієни і тому в одному з регіонів видалося розпорядження, яке наказувало євреям транспортувати померлих у трунах. Це розпорядження є особливо важливим у контексті сіл, адже селяни рідко коли мали власний цвинтар і везти померлого деколи доводилося десятки кілометрів. Постанова Галицького намісництва передбачала дуже високі штрафи – 100 злотих чи 14 днів арешту, якщо євреї перевозили мерця не дотримуючись приписів. Проте, це рішення було оскаржено єврейською громадою, як таке, що порушує правила релігійної спільноти. До того ж, євреї навіть під страхом штрафу чи в'язниці продовжували перевозити небіжчиків не в трунах. Це свідчить про те, що акультурація та інтеграція

⁸² У перекладі використовується слово *liquor*, що має кілька значень, зокрема як «алкогольний напій»

єврейського населення до населення імперії подекуди відбувалася на державному рівні, проте зазвичай не була успішною.⁸³

Очевидно, що говорячи про культурний обмін неможливо обминути мовне питання. У випадку з Моргенштерном, його першою мовою була не їдиш – мова його батьків. Його першою мовою була мова його годувальниці – українська. Усіма іншими мовами, якими він опанував у дорослому віці, він говорив з українським акцентом. Через те, що він переходив з повністю українських шкіл до польських, говорив удома їдишем, вивчав гебрайську та німецьку, яку змушував його вивчати його батько, Моргенштерн у ранньому віці опанував п'ять мов.⁸⁴ Завдяки тому, що село ставало таким собі «плавильним котлом мов та культур» не один Моргенштерн вбирав мовні звички інших національностей. Це також робили і інші діти. Цитуючи вислів прогресивної єврейської інтелігенції, Моргенштерн, з сумом каже, що боротися з такою кількістю мов – це є важка єврейська доля.⁸⁵

Згідно перепису 1900 року 5% євреїв на Галичині назвали розмовною мовою українську, а 76,6% назвали польську. Ці цифри, зрештою, не викликають подив. Виконавча влада в регіоні все ще належала полякам, які усіма можливими засобами пробували зменшувати кількість українського населення і тих, хто говорить українською. Причиною цьому було те, що розмовна мова ідентифікувала національність. У газеті «Діло» були згадки, що насправді лише 10% євреїв використовують польську мову, як розмовну, а 80-90% східно-галицького єврейства практично не знали польської мови.⁸⁶ Не зважаючи на мову, якою вони більшість часу говорили, євреї, завдяки тому, що вони жили серед інших національностей, зазвичай знали кілька мов.

Схожі твердження є і в Гранах – українська мова була однією з його рідних мов. Вона була мовою з якою його сім'я говорила з сусідською сім'єю Федорківих. Коли Гранах був вже в дорослому віці та повернувся на Галичину

⁸³ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини... – с.126-127

⁸⁴ Моргенштерн С. В інші часи. – с. 46-48,

⁸⁵ Там само, 101-102

⁸⁶ Баран І. До проблеми взаємовідносин українців та євреїв... с. 4-5

в часи Першої світової війни він був щиро радий нарешті чути рідні українську та їдиш, а не чужу для його вуха німецьку.⁸⁷

Українська мова в цілому має багато їдишизмів. Про це є кілька наукових статей. Запозичення прийшли в українську мову через тісний контакт з євреями на побутовому. Такі слова, як решта, шахрай, кошти також проникли в українську мову через контакт з євреями, які займалися торгівлею. А також слова цілком побутового рівня – праска, ганок, гвалт, ґрати. Ці запозичення можна поділити в три групи – «експресивні вирази», до прикладу вираз «шляк би трафив», «слова пов'язані зі сферою торгівлі» та «загальноновживані», що могли прийти у мову через спілкування жінок. Слова, які були запозичені з їдиша свідчать про тривалі і тісні стосунки на власне побутовому рівні.

Перебирання традицій не закінчувалося мовою. Моргенштерн пригадує свого вчителя, якого він таємничо назвав «К». Він був поляком, але був в захваті від українських пісень. Сам Моргенштерн був у захваті від колядок і вважав, що українські народні пісні є найкращими серед пісень інших слов'янських народів.⁸⁸

З поданих вище прикладів напрошується висновок, що десятиліття життя кількох етнічних та релігійних груп привело до культурного взаєзапозичення і не обмежується лише інтеграцією єврейського населення до польського. Село стає місцем, де змішуються культури, мови, традиції, ментальність та розуміння світу. Подекуди таке поєднання культур та взаємний обмін відбувалися природньо, як у випадку з мовами. Хоча, виглядає так, що частіше перебирання відбувалося навмисно й до того ж, набуті традиції та звичаї, як правило, адаптувалися до культури того, хто цю звичку перебирає. Як от у випадку, з посадою «дворового голя», яка була очевидним перебиранням традиції польської шляхти мати «дворового єврея».

⁸⁷ Гранах А. Ось іде людина... с.38, 227

⁸⁸ Моргенштерн С. В інші часи... с. 74-76, 106

РОЗДІЛ III. ЄВРЕЇ ОЧИМА НЕЄВРЕЇВ

3.1 Євреї і село в суспільній думці.

На межі XIX та XX ст. існувало чимало джерел, які формували суспільну думку українських та польських селян про євреїв. Проте, більшість з них об'єднує те, що ці джерела є ідеологічно умотиваними і це треба враховувати при їхньому аналізі. Як правило, суспільні уявлення про євреїв були негативними і формувалися вони на сторінках газет та в журнальних статтях. Очевидно, що сільське населення мало цікавили газети та журнали – більшість

з них не вміли читати. Проте ідеї та пропаганда, яка публікувалася в виданнях знаходила своїх медіумів у вигляді проповідей священників, обговорень у шинках та в читацьких клубах.

Негативне ставлення до єврейської спільноти, як було прослідковано у першому розділі, базувалося на соціоекономічних та політичних причинах. Ці причини культивувалися статтях інтелектуалів – мабуть, найвідомішими антисемітичними працями ХІХ ст. які стосуються Галичини є праця пруського католицького священника Августа Роулінга «Der Talmudjude» (Талмудський єврей). Ця праця активно цитувалася в пресі католицької церкви та в інших роботах з антисемітичними настроями.⁸⁹

Першою українською працею, де піднімаються юдофобні питання є стаття Миколи Костомарова «Юдеям». Варто зазначити, що вона не є цілковито антисемітична – у цій статті він підтримує емансипцію єврейської спільноти та говорить про те, що будь-яка ненависть на основі релігійного фактору є ознакою неосвідченості та дурного фанатизму. Проте, у цій же статті він пише про те, що євреї люблять обманювати, отримувати якісь переваги від селян і заробляють на їхньому незнанні. Також він звинувачує їх у клановості та байдужості до країни, в якій живуть.⁹⁰

Ще одним відомим українським публіцистом та інтелектуалом, який писав про «єврейське питання» є Михайло Драгоманов (1841-1895). На відмінну від Костомарова, Драгоманов систематично приділяв цій темі увагу у своїх статтях. На думку Івана Лисяка-Рудницького, статті Драгоманова, які він присвятив єврейському питанню необхідно розглядати окремо від його соціалістичних поглядів. Його реакція на погроми кінця ХІХ ст. була відмінною від поширених в публіцистичній літературі думок, які схвалювали ці події. Він вважав, що якщо повставати, то поставати треба не лише проти євреїв, але й

⁸⁹Singer I, Deutch G. Rohling, August: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/12807-rohling-august>

⁹⁰ Lysiak-Rudnytsky I. Ukrainian-Jewish Relations in Nineteenth-Century Ukrainian Political Thought / Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by P. J. Potichnyj and H. Aster. – Edmonton, 1998. – P. 70-71

проти інших землевласників, державників та навіть царя. Драгоманов часто пише про єврейський «паразитизм» та про те, що їх треба асимілювати. Проте, він вважав, що євреї, як й інші етнічні меншини повинні володіти рівними з українцями правами і після того, як цар буде скинутий, разом з українцями плекати державу. Погляди Драгоманова на «єврейське питання» не є однозначними, проте антисемітичні мотиви у його статтях є присутні.⁹¹

Дуже яскравим прикладом місця, де формувалася думка неєврейської спільноти про євреїв є преса. Саме через пресу ідеї антисемітизму та юдофобії проникали в уявлення селян. Газети читали в спеціально відведених місцях – читальнях, де збиралися групи людей. Те, що читання було груповим теж могло вплинути на поширення негативних поглядів щодо євреїв. Джон-Пол Химка проаналізував ряд статей в газеті «Батьківщина» з 1884 по 1885 - ця газета була заснована народовцями в 1879 р. і вона відверто антисемітська. З 281-ої проаналізованої статті у 107-ми згадували євреїв і лише в одній зі 107 статей про євреїв писали в нейтральному контексті. Цікаво, що більшість з цих статей написали селяни, члени читальних клубів – освічені та знайомі з тенденціями в публіцистиці. Газета симпатизувала погромам і цензурувала ті статті, які показували євреїв в позитивному світлі. Переважно, євреїв звинувачували у тому, що це вони винні у бідності селян та у чисельних обманах – була навіть польська приказна: «жид не сіє, не оре, а з людей жиє».⁹² Заклики до конфлікту на ґрунті релігії не були популярним сюжетом у цих газетах - конфлікт розпалювався на основі соціоекономічних причин. Ці причини лягли в основу політизації українсько-єврейських відносин в контексті українського національного руху.

Подібні тези з'являлися в часописах «Gazeta Narodowa» та „Dziennik Polski». У них також розпалювалася ворожість до євреїв, як правило, приводом ставали саме купівлі великих земельних ділянок. Згадані вище часописи, до прикладу, гостро осуджувало купівлю Соломоном Бубером великих

⁹¹ Lysiak-Rudnytsky I. Ukrainian-Jewish Relations in Nineteenth-Century.... – P. 72-75

⁹² Himka J. P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement... P.66-86

земельних наділів.⁹³ «Głos Narodu» і «Prawda» були популярними антисемітськими виданнями, які випускалися тричі на місяць і були під протекцією католицької єрархії у Кракові. Ці газети просували поділ в школах єврейських та католицьких учнів, закликали читачів голосувати лише за християнських кандидатів та бойкотувати усі єврейські підприємства та бізнеси.⁹⁴

Чи стали ці статті в газетах причиною розквіту побутового антисемітизму в галицькому сільському суспільстві – до кінця невідомо. Проте, є певне тенденція – з появою статей такого типу в кінці XIX ст. збільшуються і випадки антисемітизму в селян. Іван Монолатій описує випадки такого побутового антисемітизму: до прикладу, в с. Саджава, що в Богородчанському повіті, селянин на ім'я Василь Кухтарь закликав не виходити до євреїв на роботу. Більше того йшли погрози, що якщо селяни не будуть слухати його вказівок і будуть купляти в євреїв муку чи то будуть вступати з ними в спілку, то його звяжуть козаки і занесуть до трупарні.⁹⁵ Ще один приклад з праці Монолатія: справа Дмитра Ляховича із с. Делієва. Він та його група розклеювали листівки з закликами бойкотувати євреїв в усіх сферах життя: нічого в них не купляти; нічого їм не продавати та не *«спроваджувати їм сил до здоров'я і свого поту при праці на війнаймленому полі»*⁹⁶, тобто не працювати на євреїв.

Антисемітська преса частко використовувала стереотипи про євреїв для того, щоб погіршити ставлення до них. До прикладу, часто публікувався стереотип, що при покупці землі, євреї хочуть лише отримати спекулятивний прибуток за допомогою вирубки і продажу лісів, а потім вони цю землю парцелюють. Буцім-то, вони не використовують ці землі для сільськогосподарських потреб. Стереотипи зазвичай не беруться з вигадок і справді були єврейські бізнесмени, які брали участь у спекуляціях, проте варто

⁹³ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення... с.97-98

⁹⁴ Unowsky D. The Plunder..., p. 23

⁹⁵ Монолатій І. Разом, але майже окремо... С. 178

⁹⁶ Монолатій І. Разом, але майже окремо... С. 178

зазначити що у цих операціях фігурували й неєврейські політики. Проте, є чимало відомостей про те, що євреї мали ферми і використовували їх. Для деяких єврейських сімей доходи з сільськогосподарської продукції були головним прибутком.⁹⁷

Подібні юдофобні ідеї, які поширювалися через газети, мали на меті об'єднувати селян і закликати їх голосувати на виборах за потрібного кандидата. Польський селянський рух йде коренями до діяльності римо-католицького священника Станіслава Стояловського. Він закликав селян об'єднуватися окремо від землевласників та голосувати за селян у віденський рейхсрат та польський сейм.⁹⁸ Стояловський бачив у євреях кілька небезпек. Проте, головною на його думку було те, що євреї є власниками шинків та монополістами у виготовленні алкоголю, євреї є винними у сільському алкоголізмі і відповідно винні у бідності селян. Від середини ХІХ ст. римо-католицька церква всіляко поширювала анти-алкогольні кампанії, пояснюючи, що алкоголь є поганим, адже його продають євреї.⁹⁹

Ці ідеї також поширювалися та закладалися в думках селян через проповіді священників. Вже було згадано спогад Александра Гранах про смерть його брата. У ньому він побічно згадує про проповідь священника, який всіляко настроював селян проти євреїв. Цікаво, що Гранах підкреслює, що все село знало, що день перед тим священник був у місцевого великого землевласника в гостях і що той землевласник має суперечки з єврейським банкіром. Через це ставилися до слів священника з особливою обережністю Антисемітичні ідеї пропагував і Михайло Зубрицький у своїх проповідях парафії с. Мшанець. Він закликав всіляко обірвати контакти з євреями: не купляти в них свічок чи

⁹⁷ Rolnictwo. Wirtualny Sztetl: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/rolnictwo>

⁹⁸ Struve K. Gentry, Jews, and Peasants: Jews as the Others in the Formation of the Modern Polish Nation in Rural Galicia. // *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe* / ed. by Nancy M. Wingfield : Berghahn Books , 2003. p.104-105

⁹⁹ Там само...: p.110-111

хусток, проте для вагової частини населення цих закликів було мало і вони продовжували контакти з євреями.¹⁰⁰

Стосунки євреїв з іншими етнічними спільнотами у суспільній думці, а саме в статтях інтелектуалів, пресі чи проповідях священників, намагаються всіляко зіпсувати. Ці джерела, як правило, не відображають реальний стан речей, а показують бачення авторів того, як цей стан речей має виглядати. Напрошується логічний висновок: ці джерела можуть показати аспекти співжиття євреїв з іншими етнічними групами точніше, якщо їх проінтерпретувати навпаки. До прикладу, заклики про бойкот єврейських товарів свідчать про те, що селяни єврейські товари купляли, а заклики про те, що треба обірвати зв'язки свідчить про те, що ці зв'язки існували. І до того ж, ці зв'язки були міцними та усталеними роками про що свідчить небажання селян (звісно, до певного моменту) слідувати суспільній думці. Про розбіжність поглядів селян та суспільної думки також можуть багато сказати спогади неєвреїв.

3.2 Євреї у спогадах.

Для повноцінного розуміння співіснування євреїв з іншими етнічними групами варто звернутися також і до спогадів неєвреїв. Таких спогадів є чимало, проте більшість з них стосується співіснування в міському просторі. Надзвичайно мало написано про співіснування неєвреїв з євреями на селі. Порівняно з єврейськими спогадами – неєврейських є просто мізерна кількість. Зазвичай інформація про співжиття цих етнічних груп з'являється у спогадах, ніби ненароком, як частина якоїсь іншої історії. Через це підбір джерел схожий на вибирування дешиць, проте ці джерела підтверджують неоднорідність співіснування євреїв з іншими етнічними групами та показує різницю цього співіснування в місті та селі.

¹⁰⁰ Кузьмяк А. Образ євреїв у наукових і публіцистичних працях Михайла Зубрицького [Magis.rob] - Львів: Український Католицький Університет, 2017.с.58-59

Цікаві відомості про співжиття євреїв з іншими етнічними групами містяться у спогадах Яніни Яжимовської. Вона була внучкою польського дідича і тому провела велику частину свого дитинства в с. Уріж. У своїх спогадах вона описує досить незвичні аспекти життя багатоетнічного села під кінець ХІХ ст. Перш за все, варто зазначити, що це погляд вже дорослої людини на події дитинства, так само як і у випадку з Гранахом та Маргошесом. Ці події сталися десятиліттями раніше часу, коли авторка ці спогади написала. Тому, авторка могла щось недоговорити чи забути, проте навіть і ці епізоди життя Яніни Яжимовської містять багато важливої інформації для історика про мозаїку міжетнічних стосунків, яка була присутня в сільському просторі Галичини.

Одним з найцікавіших та найдоцільніших до теми співіснування євреїв з іншими етнічними групами є спогад про дружбу з єврейською ровесницею. Що цікаво цю дружбу зав'язав дідусь авторки, який був польський дідичем і під час чергового обходу фільварку, він помітив дівчинку. Вона була донькою мельника, якій також було п'ять років. Її звали Хана і вона подружилася з Яніною. Дівчата проводили цілі дні в дворі, граючись ляльками, а коли трішки підросли, то навіть і вчилися разом. Показовим є те, що дідусь, шляхтич, почав цю дружбу між дворовою полячкою та сільською єврейкою. Це вже може свідчити про відсутність якогось негативно ставлення до євреїв, як мінімум в очах цього дідича, проте для цього ще бракує доказів. Очевидно, що сім'я цієї єврейської дівчинки позитивно поставилася до нових зв'язків їхньої доньки з внучкою дідича.¹⁰¹

Далі у спогаді авторка згадує ряд цікавих моментів цієї дружби – до обох з них приходив святий Миколай. Він приходив у двір дідича, і приносив їм обом подарунки під ялинку. Як відповідь, на єврейське свято Пурім, єврейська дівчинка приносила до внучки дідича приносила домашню єврейську випічку, зокрема «вуха Гамана» - трикутні печива з повидлом. Також вона приносила іграшки з крохмалю у формі тварин і це все викликало велике захоплення у

¹⁰¹ Jarzymowska J. Uroż, Dziadzio i wnuki. Opowieść prawdziwa. Przedmową, przypisami i objaśnieniami historycznymi opatrzył Stanisław Mossakowski/ - Warszawa : . Instytut Sztuki PAN 2016, s. 63-64

Яніни.¹⁰² Ці епізоди підкреслюють те, що між дівчатами хоч і була розбіжність у віросповіданнях, проте це абсолютно не заважало дружбі і не було причиною конфліктів. Ба навіть більше, Яніна та Хана знайомили одне одну з своїми віросповіданнями, що також є надзвичайно цікавим аспектом співжиття цих етнічних спільнот.

Ще одним цікавим моментом, який описується в спогадах, є те, що дружба не закінчилася в дитинстві. Яніна, коли стала старшою переїхала до Львова на навчання, проте вони підтримували стосунки за допомогою листування. Згодом, вони зустрілися та були дуже раді бачити одна одну, пригадуючи безтурботне дитинство. Ця міжетнічна дружба не зіпсувалася з часом, коли дівчата почали краще розуміти різниці між їхніми етнічними спільнотами. З цього та з інших джерел, можна зробити висновок, що в селах Галичини, на стосунки між людьми етнічність чи релігія не мала вагомого впливу.

Даніель Уновський у своїй монографії, присвяченій анти-єврейським повстанням в 1898 р. переказує спогади польського політика Вінцентія Вітоша (1874-1945), який народився в селищі Вежхославиці, неподалік Тарнува. Його погляди були відверто антисемітськими і говорив те, що євреї змушують селян відчувати відверту неприязнь. Проте, він зазначає, що велика частина християнських селян поважала євреїв і у разі проблем зверталася до них з питаннями, які стосувалися економічної чи політичної сфер. Вітош зазначає, що між євреями та християнами була симпатія та навіть довіра.¹⁰³

Очевидно, що описуючи спогади неєвреїв про євреїв в селах Галичини неможливо не звернутися до Івана Франка. Єврейська тематика – це важливий елемент у творчості Франка. Його погляди критикувалися євреями за антисемітизм, а земляками за філосемітизм. Проте, суперечливість його поглядів на так полягають у його персоні, як у часі та суспільстві в якому він жив. Це був час складання модерного націоналізму, як українського, так і

¹⁰² Ibid.. s.65

¹⁰³ Unowsky D. The Plunder:... p.21

польського, так і єврейського. Франко був прихильником ідеї, яка полягала у тому, щоб визнати євреїв окремою народністю, яка буде творитися на основі єврейської релігії та традицій. Він не підтримував ідеї «асиміляції» релігійної, проте підтримував раціональне, секуляризоване, сперте на науку пізнання та критичну оцінку інших народностей.¹⁰⁴

Його відома стаття «Мої знайомі жида» містить спогади з дитинства Івана Франка про цю етнічну групу і його контакти з ними. Хоч більшість контактів з євреями, які Франко згадує у цій статті відбулися в місті, проте є два епізоди, котрі стосуються саме села. Перший – це те, як його мама запевняє малого Івана Франка та його братів й сестер у тому, що в маці, єврейському традиційному пісному хлібі, немає християнської крові, як у це каже вірити народна релігія. Далі він продовжує, що взагалі мало хто в селах вірив, що дійсно при витіканні маці використовувалася кров і що ця легенда, яка поширювалася протягом століть священниками, не викликає жодної ненависті до євреїв чи якихось глибокий емоцій, а є просто на рівні байок. Проте, в місті, християни більше в це вірять і думають, що вони знають більше, ніж селяни.¹⁰⁵ Можливо, це можна пояснити тим, що євреї в селі більше контактують з неєвреями, ніж у місті. Для мешканців міста, євреї є загадковою та закритою спільнотою, а в селі це співжиття проявляється набагато більше, навіть на побутовому рівні.

Вперше Іван Франко близько стикнувся з євреями в с. Ясениця Сільна. У місцевій школі навчалося двоє євреїв і вони мали дуже добрі стосунки з іншими учнями школи. Більше того, старший син, якого звали Аврамко, навіть захищав Івана Франка від інших учнів, які до нього подекуди причіплялися. Знову ж таки, не було поділу в школі між християнськими дітьми та єврейськими.¹⁰⁶

Франко згадує про поділ в Дрогобицькій гімназії, де євреїв тримали в окремих

¹⁰⁴ Гундрова Т. Єврейська асиміляція в інтерпретації Івана Франка// На перехресних стежках: Іван Франко та єврейське питання у Галичині : матеріали наукової конференції у Віденському університеті, (24-25 жовтня 2013 року) / упорядкували : Алоїз Вольдан, Олаф Терпіц Universität Wien, Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут Критики ; - Київ : Критика, 2016, с.35-37

¹⁰⁵ Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 2010 р., т. 54, с. 415-417

¹⁰⁶ Франко І. Додаткові томи... с. 418

лавках, проте це вже стосується міста. Можливо, не було такого чіткого поділу, як в місті між євреями та неєвреями через те, що перших було мало, проте цю гіпотезу неможливо ні довести, ні заперечити.

Цікаві аспекти співжиття євреїв з іншими етнічними групами в селах Галичини містяться у «Автобіографії» Михайла Зубрицького. У ній Зубрицький описує всілякі моменти співжиття євреїв з селянами в селі, де він працював священиком. Михайло Зубрицький був греко-католицьким священиком, етнограф та істориком. Він народився в с. Кіндратові, навчався спочатку в с. Турка, а потім у с. Розбір. Закінчив школу у м. Дрогобич. Пізніше він вступив у семінарію в Львові та потім перевівся у Перемишль. Після висвячення працював у парафії с. Мшанець. У тій чи іншій мірі, Зубрицький пересікався з євреями в усіх населених пунктах, будь то село чи місто. Проте, саме в його спогадах про с. Мшанець найбільше описується досвід співжиття євреїв з іншими етнічними групами.¹⁰⁷

Спогади М.Зубрицького мають кілька особливостей та відмінностей від спогадів І.Франка чи Я.Яжимівської. Перш за все, описувані події відбувалися вже в дорослому віці, а не в дитинстві. По-друге, він був критиком єврейських торговців та лихварів, бо вважав їх причиною бідності простих селян. Тобто, він негативно ставився до єврейської спільноти с. Мшанець і деколи він намагався вплинути ставлення селян щодо євреїв і зменшити з ними контакти. Показовим є те, що його заклики були не до кінця успішними.

До прикладу, він хотів, аби селяни припинили купляти в євреїв свічки до церкви. Частина селян погодилася і купляли свічки в церкві. Проте, велика частина селян продовжили купляти ці свічки в євреїв.¹⁰⁸ Це може свідчити про відсутність в уявленні селян вагомих причин аби обривати з євреями вже усталені зв'язки. Можливо купівля свічок в євреїв увійшло в звичку, що теж може свідчити про тривале співіснування цих етнічних спільнот пліч-о-пліч та

¹⁰⁷ Кузьмяк А. Образ євреїв у наукових і публіцистичних працях Михайла Зубрицького... – с.40-55

¹⁰⁸ Зубрицький М. Автобіографія// Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали у трьох томах. Том 2/ за ред. Сисин Ф., Дем'ян Г., Ін-т істор. дослідж. ЛНУ ім. І. Франка, Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, Ін-т народознавства НАН України, НТШ у Львові – с. 90-91

небажання змінювати усталений порядок речей. Можливо, причина була банальна - в євреїв свічки були могли бути дешевшими, ніж у церкві. Незалежно від причини, селяни звикли контактувати з євреями і значна продовжували ці контакти, попри заклики Зубрицького.

Подані вище витяги зі спогадів лише підтверджують висунуті ідеї, щодо співіснування євреїв з іншими етнічними групами в селях у вигляді єдиної спільноти. У селах не було такого поділу на етнічні спільноти, як у містах. У селах євреї часто перетиналися з неєвреями і подекуди творили дружбу, позичали один в одного звички та традиції та зрідка задумувалися про різницю у віросповіданні. Як бачимо зі спогадів вище, це підтверджують не лише єврейські джерела, які є подекуди ідеалізованими згадками про світле дитинство та про світ, якого вже існує, але й джерела, які були написані руками неєвреїв.

3.2 Народна релігія та стереотипи.

Традиційні уявлення мають важливу роль в ментальності селян. У цих традиційних уявленнях євреї мали почесне місце. Ізоляція єврейської спільноти та недостатня комунікація з іншими етнічними групами протягом століть окутувала постать єврея таємницями. Євреям приписували магичні властивості, буцім-то вони самою своєю присутністю несуть шкоду селянам. Створювався такий-собі негативний образ єврея, який деякі науковці називають «єврей символічний». Він відрізняється від образу «сільського єврея», який хоче обманути бідних селян. Образ «сільського єврея» є більш реальним і з ним селяни контактують щодня і викликає радше відразу і ненависть. Образ «символічного єврея» є чимось містичним, напівреальним і таким що вселяє жах.¹⁰⁹

Образ єврея в т. зв. народній релігії чи традиційних уявленнях базується на незнанні, а в недосвідчена свідомість селян перетворює все таємне на страшне. Цей образ базується радше на страху, ніж на ненависті, як можна було

¹⁰⁹ Tokarska-Bakir J.. Legendy o krwi: antropologia przesądu : (z cyklu : Obraz osobliwy) / - Warszawa : W.A.B., 2008 – s.56

побачити в попередніх підрозділах. Ці уявлення могли впливати на ставлення неєврейського населення сіл Галичини до євреїв і відповідно вплинути на їхнє співжиття. Саме тому необхідно поглянути на найголовніші з уявлень та стереотипів і зрозуміти яку роль вони мали в головах селян.¹¹⁰

Уявлення селян вдалося вкласти в фольклорні збірки і тому сучасникам пощастило, що ці матеріали дійшли до цього часу. Зокрема, Іван Франко зібрав та упорядкував приповідки та приказки на єврейську тематику в окремий тон «Етнографічного збірника».¹¹¹ Ярослав Грицак зібрав з цих приказок та приповідок сукупний образ єврея, який виглядає наступним чином: *«Вони прибрали до рук усю торгівлю, а що ведуть її нечесно, то єврей є синонімом шахрая. Вони «нечисті», геть усі уражені заразними хворобами («пархами», тобто коростою), і нагадуванням про їхню «нечистість» є численні приказки, що порівнюють їхній образ із найнечистішими функціями людського тіла.»*¹¹²

Цей образ можна доповнити стереотипами, що євреї завжди є спокійними, проте завжди кудись поспішають. Вони багато кричать і особливо, коли моляться. При розмові вони багато жестикулюють руками, не дбають про чистоту та гігієну й не люблять дотримуватися правил.¹¹³

Варто зазначити про вірування в те, що євреїв вчиняли ритуальні вбивства. Такі переконання ширилися не лише у Східній Галичині, а й в цілій Західній Європі. Поширювали ці уявлення священники, які намагалися всіляко відділити християнську спільноту від єврейської. Очевидно, що жертвами євреїв ставали християни, а найчастіше діти. Пізніше після жертвоприношення, християнська кров ніби-то використовувалася у обрядах чи навіть споживалася євреями. Віра в те, що євреї здійснюють жертвоприношення християнських дітей могла бути одним з аспектів, які впливали на співіснування євреїв з іншими етнічними групами, проте була досить необґрунтованою. Ці вірування

¹¹⁰ Монолатій І. Разом, але майже окремо... с 176

¹¹¹ Див. Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Випуск 2 т. 1 // Етнографічний збірник. Том 23

¹¹² Грицак. Я. Пророк у своїй Вітчизні... с.344-345

¹¹³ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини... С.151

базувалася на селянській неграмотності та неосвіченості, адже юдейська віра забороняє вживати кров, впринципі, а особливо займатися канібалізмом.¹¹⁴

Тема крові в єврейській культурі та уявленнях неєвреїв – це тема, яку треба зачепити окремо. У 2008 р. польська дослідниця Йоанна Токарська-Бакір видала працю, присвячену антропологічному дослідженні культури, яке називається „*Legendy o krwi*” (Легенди про кров)¹¹⁵. У книзі авторка аналізує походження і роль «кровного наклепу» в культурі. Авторка відзначає певну іронію у своїй праці – вона задумувалася як книга про євреїв, проте вийшла етнографічна праця про уявлення християн. У висновках авторка зазначає, що ці уявлення про «євреїв-кровопивць» можуть становити таємні підвалини європейського антисемітизму.¹¹⁶

Існувало загальне уявлення, що євреї використовували християнську кров, проте конкретні цілі у різних спогадах різняться. Йоанна Токарська-Бакір наводить, як приклад, діалог між двома поляками, в якому один з них переконує іншого, що євреї викрадають дітей, а потім використовують дитячу кров для того, щоб нею промити новонародженій єврейській дитині очі. Згадує він також і те, що євреї, нібито, використовували християнську кров для своєї випічки.¹¹⁷

Образ євреїв кровопивць та їхні антиєврейські імплікації в Галичині досліджує Кристоф Августінович. Про євреїв висловлювалися так, ніби вони «висмоктують життя християн», метафорично обігруючи вірування в те, що євреї є кровопивцями буквально. Подібний образ можна назвати «єврей-паразит», який об'єднає в собі як і буквально висмоктування крові та висмоктування життя метафорично. Проте, словом «паразит» і у контексті метафоричного вампіризму означали не лише євреїв. До прикладу, цар Йосип II, під час відвідин Галичини в 1782 р. називав орендарів «п'явками держави», що мало таке ж наповнення, як і «євреї-кровопивці».¹¹⁸

¹¹⁴ Кузьмяк А. Образ євреїв у наукових і публіцистичних працях Михайла Зубрицького... – с.22

¹¹⁵ Tokarska-Bakir J.. *Legendy o krwi*...s.57

¹¹⁶ Ibid... s.637

¹¹⁷ Tokarska-Bakir J.. *Legendy o krwi*... – s.123

¹¹⁸ Августінович К. Образи кровопивць та їхні антиєврейські імплікації в Галичині // На перехресних стежках: Іван Франко та єврейське питання у Галичині : матеріали наукової конференції у Віденському університеті,

Подібні легенди передавалися з уст в уста. Через те, що подібні уявлення існували протягом століть, то не дивно, що з часом ці уявлення змінювалися і набували подекуди абсурдних вимірів. Варто підмітити, що подібні уявлення не були популярні в селах, як про це зазначає Франко, а радше ширилися серед жителів міста, де євреї були більш самостійною та огороженою спільнотою.¹¹⁹

Уявлення євреїв, як про щось негативне поширювалися серед сільського населення за допомогою проповідей священників, які часто нагадували парафіянам, що саме євреї вбили Ісуса Христа. Не варто стверджувати те, що негативні уявлення про євреїв, на основі релігійного чинника, не знаходили місця в сільському просторі. Ці уявлення проникали в сільський простір, проте проникнення відбувалося важко, як ми можемо підсумувати зі спогадів. У селі створення образу чужого чи іншого вимагало більше часу, адже видається, що євреї не були аж такими чужими чи іншими для селян, як це показано в науковій літературі.

ВИСНОВКИ

Дане дослідження перш за все, підкреслює різницю співіснування євреїв з іншими етнічними групами в місті та в селі. Більшість наукових робіт, які були присвячені цій темі, або були якось дотичними до неї, описують стосунки між етнічними групами, використовуючи всю Галичину, як географію дослідження. Через те, що більшість джерел, які використовують ці дослідники, стосуються переважно міст і лише частково сіл, то є небезпека того, що висновки, які подають дослідники можуть бути недоцільними у сільському контексті. Це є надзвичайно важливо, адже Галичина є малорозвиненим та неурбанізованим регіоном, де абсолютна більшість населення живе в селі.

До прикладу, є роботи і навіть дисертації, присвячені асиміляційним процесам єврейського населення Галичини¹²⁰, проте важко з впевненістю сказати, що в селі відбувалася асиміляційні процеси. Процеси, які відбувалися в

(24-25 жовтня 2013 року) / упорядкували : Алоїз Вольдан, Олаф Терпіц Universität Wien, Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут Критики ;. - Київ : Критика, 201 . с.163-171

¹¹⁹ Франко І. Додаткові томи ... с. 415-417

¹²⁰ Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX-початку XX ст. Дис.кандт.іст.наук./ - Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка. 2016

селі можна радше назвати «інтеграцією» чи «культурним запозиченням», адже євреї «позичали» в християн певні культурні елементи, але не втрачали своєї ідентичності. Важливе місце займає взаємозапозичення культурних традицій між етнічними спільнотами. Євреї не були єдиними, хто позичав культурні елементи – українські та польські селяни їх теж позичали. Найяскравіший приклад цьому – це мовні запозичення з їдиша в українську мову та навпаки.

Між євреями та українцями й поляками були присутні конфлікти на ґрунті соціоекономічних та політичних причин. Селяни звинувачували євреї у своїй бідності через популярну серед євреїв професію – лихваря. Вважалося, що євреї крадуть землі і забирають останнє в бідних селян. Проте, було доведено, що велика кількість євреїв у селі теж жила на межі бідності. Ці конфлікти, які привели до анти-єврейських погромів у кінці ХІХ ст., є дуже важливим елементом міжетнічних стосунків євреїв з українцями та поляками, проте у роботі було доведено, що співіснування не обмежувалося конфліктами.

Враховуючи небезпеку надмірної ідеалізації минулого в спогадах про дитинство, як євреїв та і неєвреїв, то на основі чисельних згадок з проаналізованих джерел, можна зробити спробу ствердження, що переважно євреї та неєвреї в селі жили як єдина спільнота і розділяло їх лише віросповідання. Про це свідчать згадки про постійні контакти євреїв та неєвреїв, дружба як між дітьми, так і між дорослими, щирий подив і захоплення від культури іншого народу й зрештою, мабуть найважливіше, те, що конфлікти описуються радше як винятки, а не як повсякдення.

Ці конфлікти розпалювалися у суспільній думці завдяки статтям в пресі та поширювалися в проповідях устами священників, проте зрідка знаходили відгуки серед місцевого населення. Це свідчить про те, що стосунки між єврейським населенням села та християнським були хорошими і навіть заклики одного з найбільших авторитетів в селі, священника, для великої частини населення не були вагомим аргументами для розриву цих стосунків, які будувалися десятиліттями.

Відомі стереотипи ролі євреїв в селі є правдивими, проте лише частково. Роль євреїв у селі не обмежувалася споюванням селян в корчмах та позичанням грошей, хоч згідно статистичних даних дійсно велика частка євреїв обіймала саме ці професії. У селі євреї мали різноманітні професії та ролі, які різняться з відомими стереотипами. Як приклад те, що євреї бояться праці руками, проте у роботі було згадано, що чимало євреїв у селах Галичини займалися землеробством.

Щодо містичних уявлень та образу «символічного єврея» чи «єврея паразита», що викрадає християнських дітей і використовує їхню кров у своїх ритуалах, то в селі мало хто в це вірив. Ймовірно, це можна пояснити тим, що євреї та християни в селі жили пліч-о-пліч, що є ще одним аргументом для підтвердження існування «єдиної спільноти» в селах Галичини. Однак, образ «євреїв-кровопивць» залишався в уявленні селян, проте на метафоричному рівні. Вважалося ніби-то євреї «висмоктували з християн життя».

Подані вище висновки навряд чи можна використати для репрезентації співіснування євреїв з іншими етнічними групами в усіх селах Галичини. Однак, розглянуті випадки можуть стати початком глобальніших наукових розвідок у історію міжетнічних стосунків Галичини з фокусом саме на селах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Гранах А. Ось іде людина: автобіографічний роман / пер. з нім. Петросаняк Г. – Київ : Видавництво Жупанського, 2012 .
2. Зубрицький М. Автобіографія// Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали у трьох томах. Том 2/ за ред. Сисин Ф., Дем'ян Г., Ін-т істор. дослідж. ЛНУ ім. І. Франка, Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, Ін-т народознавства НАН України, НТШ у Львові – с. 53-102
3. Моргенштерн С. В інші часи. Юні літа у Східній Галичині; пер. з нім. Петросаняк Г. – Чернівці : Книги – XXI, 2019.
4. Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – Київ : Наукова думка, 2010 р., т. 54, с. 415 – 426
5. Jarzymowska J. Uroź, Dziadzio i wnuki. Opowieść prawdziwa. Przedmową, przypisami i objaśnieniami historycznymi opatrzył Stanisław Mossakowski/ - Warszawa : . Instytut Sztuki PAN 2016, s. 63-64

6. Margoshes J. A World Apart. A Memoir of Jewish Life in Nineteenth Century Galicia. / transl. from yid. By Margolis R. and Robinson I. – Boston: Academic Studies Press, 2010.

Література:

1. Августинівч К. Образи кровопивць та їхні антиєврейські імплікації в Галичині // На перехресних стежках: Іван Франко та єврейське питання у Галичині : матеріали наукової конференції у Віденському університеті, (24-25 жовтня 2013 року) / упорядкували : Алоїз Вольдан, Олаф Терпіц Universität Wien, Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут Критики ; - Київ : Критика, 201 . с.163-171
2. Вовчко М. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині ХІХ-початку ХХ ст. [Дис.кандт.іст.наук] - Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016
3. Грицак. Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886)/ - Київ: Критика, 2006 –
4. Гундрова Т. Єврейська асиміляція в інтерпретації Івана Франка// На перехресних стежках: Іван Франко та єврейське питання у Галичині : матеріали наукової конференції у Віденському університеті, (24-25 жовтня 2013 року) / упорядкували : Алоїз Вольдан, Олаф Терпіц Universität Wien, Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут Критики ;. - Київ : Критика, 2016, с.35-49;
5. Кузьмяк А. Образ євреїв у наукових і публіцистичних працях Михайла Зубрицького [Магіс.роб] - Львів: Український Католицький Університет, 2017.
6. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867-1914 рр. Монографія/ - Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010.
7. Петровський-Штерн Й. Штетл: золота добра єврейського містечка / пер.з.англ. Стріха Я., мапи Вортмана М. – Київ: Критика, 2019. – с.394

8. Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Випуск 2 т. 1 // - Етнографічний збірник. Том 23
9. Шарп Д. Історія знизу // Нові перспективи історіописання/ Ред. П. Берк. Пер. з англ. Київ: Вид-во Ніка-Центр, 2004. С. 36 - 58.
10. Himka J. P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth century.; - Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta. 1988. – P.66-86
11. Israel B. The Jews of Eastern Europe, 1772-1881/ transl.fr.heb. by Naor C. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005
12. Lewicki W. Nasze, czy obce żywioly? : studjum społeczne. – Lwów : Gazeta Narodowa. Drukiem Pillera i Spółki, 1889.
13. Rosman M. Żydzi pańscy: stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitek XVIII wieku / przekład : Wojciech Tyszka. - Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2005.
14. Struve K. Gentry, Jews, and Peasants: Jews as the Others in the Formation of the Modern Polish Nation in Rural Galicia. // Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe / ed. by Nancy M. Wingfield : Berghahn Books , 2003. p.103-126
15. Tokarska-Bakir J.. Legendy o krwi: antropologia przesądu : (z cyklu : Obraz osobliwy) / - Warszawa : W.A.B., 2008.
16. Tokarski S. Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914 / – Warszawa: TRIO, 2003.
17. Unowsky D. The Plunder: The 1898 Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia/ - Stanford : Stanford University Press, 2018.

Статті у періодичних виданнях:

1. Баран І. До проблеми взаємовідносин українців та євреїв у Галичині (1900-1914 рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, серія «Історичні науки». Т. 30, 2019 – с.1-9:

2. Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини./ Записки товариства імені Шевченка : вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу. - Львів : Накладом Т-ва імені Шевченка..Т. 4 , 1894, с. 29-123

3. Рожченко З. Їдишизми в українській мові // Культура народів Причорномор'я. — 2003. — № 37. — с. 170-171.

4. Химка Дж.–П. Сторони трикутника: відносини між поляками, українцями та євреями на Галичині під владою Австро–Угорщини / Джон-Пол Химка // Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи. Вибрані статті / за ред. Ентоні Полонські. – Київ: Дух і Літера, 2011. – С. 170–200.

5. Himka J. P. Ukrainian–Jewish Antagonism in the Galician Countryside During the Late Nineteenth Century // Ukrainian–Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by P. J. Potichnyj and H. Aster. – Edmonton, 1998. – P. 111–158.

6. Lysiak-Rudnytsky I. Ukrainian-Jewish Relations in Nineteenth-Century Ukrainian Political Thought // Ukrainian–Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by P. J. Potichnyj and H. Aster. – Edmonton, 1998. – P. 69-83

Інформаційні ресурси з мережі інтернет:

1. Deutch G.B. Soma Morgenstern [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.soma-morgenstern.at/en/lebenslauf.php>

2. Rolnictwo. Wirtualny Sztetl: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/rolnictwo>

3. Singer I, Deutch G. Rohling, August: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/12807-rohling-august>

Відеоресурси:

1. Ninotchka [фільм] / реж. Любіч Е. ; Metro-Goldwyn-Mayer. — США:, 1939